



Vlaanderen
is erfgoed



Handleiding

NAAR EEN TOEKOMST OP MAAT

Het herbestemmen van een historisch waardevolle hoeve

Agentschap
Onroerend
Erfgoed



Handleiding agentschap Onroerend Erfgoed

COLOFON

Deze handleiding maakt deel uit van de reeks Handleiding agentschap Onroerend Erfgoed.

Handleiding agentschap Onroerend Erfgoed NAAR EEN TOEKOMST OP MAAT Het herbestemmen van een historisch waardevolle hoeve

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed
Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid,
Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed
Published by the Flanders Heritage Agency
Scientific Institution of the Flemish Government,
Policy area Town and Country Planning, Housing Policy and Immovable Heritage

Verantwoordelijke uitgever: Sonja Vanblaere

agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Open Data Licentie Vlaanderen v. 1.2.

This work is licensed under the Free Open Data Licence Flanders v. 1.2

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Frank Becuwe, Thomas Van Driessche & Nathalie Vernimme

m.m.v.

Benjamin Boone, Inge De Backer, Ines De Schepper,

Dieter Nuytten, Leni Thiers & Sofie Van Turtelboom

NAAR EEN TOEKOMST OP MAAT

Het herbestemmen van een historisch waardevolle hoeve

INHOUD

Inleiding

1. Monumentale hoeves in Vlaanderen. Een typologische benadering

1.1. *De traditionele hoevegebouwen*

1.1.1. *Het woonhuis*

1.1.2. *De bedrijfsgebouwen*

1.1.2.1. *De hoofdgebouwen*

1.1.2.2. *De bijgebouwen*

1.1.3. *Het boerenerf*

1.1.3.1. *Het erf*

1.1.3.2. *De erfgebouwen*

1.2. *De traditionele erfbeplantingen*

1.2.1. *De erfafsluiting*

1.2.1.1. *De geschoren hagen*

1.2.1.2. *De kaphagen*

1.2.1.3. *De schermbeplantingen*

1.2.2. *Het voorerf*

1.2.2.1. *De boerentuin*

1.2.2.2. *Het herenboerenparkje*

1.2.3. *De hoogstamboomgaard*

1.2.4. *De toegang*

1.2.4.1. *De welkoms- en kapelbomen*

1.2.4.2. *De toegangsdroef*

1.2.5. *Het geriefhoutbosje*

1.3. *Hoevevormen en hun geografische spreiding*

1.3.1. *De gesloten of semi-gesloten hoeve*

1.3.1.1. *De gesloten hoeve*

1.3.1.2. *De semi-gesloten hoeve*

1.3.2. *De hoeve met losse bestanddelen*

1.3.3. *De langgestrekte hoeve*

2. Herbestemmen van monumentale hoeves. Een klare kijk

2.1. *Behoud door inhoud*

2.2. *Uitgangspunten*

2.2.1. *Algemene uitgangspunten*

2.2.2. *Specifieke uitgangspunten*

2.2.2.1. *Hoevegebouwen*

2.2.2.2. *Boerenerf*

3. Herbestemmen van monumentale hoeves. Voorbeelden strekken

- 3.1. *Toeristische verblijfsaccommodatie*
- 3.2. *Horeca*
- 3.3. *Meergezinswoningen*
- 3.4. *Woonboerderijen*
 - 3.4.1. *Zuiver residentieel*
 - 3.4.2. *Deels residentieel, deels commercieel*
- 3.5. *Zorgboerderijen*
- 3.6. *Verbreed landbouwbedrijf*

4. Herbestemmen van monumentale hoeves. Van aanpakken weten

- 4.1. *Een erfgoedzorger, een teamspeler*
- 4.2. *Naar een duurzame toekomst op maat*
 - 4.2.1. *Onderzoek naar de erfgoedsite*
 - Stap 1 – Het registreren van de site*
 - Stap 2 – Het inventariseren van de erfgoedwaarden*
 - Stap 3 – Het analyseren van de bouwfysische toestand van de hoeve*
 - 4.2.2. *Onderzoek naar het duurzaam potentieel*
 - Stap 4 – Het prospecteren van de functionele noden op (boven)lokaal vlak*
 - Stap 5 – Het selecteren en stedenbouwkundig aftoetsen van enkele functionele noden*
 - Stap 6 – het opmaken van het ruimtelijke programma van de weerhouden functies*
 - Stap 7 – Het via ontwerpend onderzoek aftoetsen van het ruimtelijke programma*
 - 4.2.3. *Onderzoek naar de budgettaire haalbaarheid*
 - Stap 8 – Het oplijsten en budgetteren van de restauratieve en herbestemmingswerken*
 - Stap 9 – Het opmaken van een exploitatieplan*

Verklarende woordenlijst

Geciteerde en aanbevolen literatuur

Interessante publicaties

Interessante websteaks

INLEIDING

Tot voor enkele decennia werd de regionale diversiteit van het platteland in Vlaanderen in belangrijke mate bepaald door zijn landelijke architectuur, waarvan de traditionele hoevebouw het belangrijkste component vormde. Een onstuitbare dynamiek van mechanisatie, schaalvergroting, stads- en dorpsuitbreidingen en wegeaanleg hebben sindsdien echter zeer veel historische boerderijen onder zware druk geplaatst¹, in die mate zelfs dat vele hoeves omwille van het algemeen belang werden gesloopt of uit economische overwegingen hun agrarisch functie verloren en vervielen. Andere bleven behouden, maar werden bij hun re-affectatie veelal dermate verbouwd dat, soms onder de mom van traditionele architectuur, van de typische landelijke bouwkunst nauwelijks nog iets overbleef. Wat oorlogsverrichtingen zoals de Eerste Wereldoorlog hebben ingezet, hebben maatschappelijke evoluties voltooid. Met deze gedeeltelijke teloorgang van de historische boerderij ging dan ook een deel van de identiteit en herkenbaarheid van het traditionele landschap verloren. De fragmentarische toestand waarin het door de eeuwen heen gegroeid agrarisch erfgoed bijgevolg nog bewaard is, geeft bovendien niet langer een representatief beeld van de traditionele hoevebouw.

Om te vermijden dat dit beeld nog verder verschaalt is het belangrijk dat bij het herdefiniëren van een historisch waardevolle hoeve de cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden van een traditionele hoeve voortaan beter mee in rekening worden genomen. Veldwerk heeft geleerd dat de wil om op een verantwoorde wijze met deze waarden om te gaan, ruimschoots aanwezig is, alleen ontbreekt veelal de kennis om deze te kunnen herkennen en de methodologie om deze bij een herbestemming als een meerwaarde te valideren. Een volledig of deels gedesaffecteerde hoeve een nieuwe toekomst geven is sowieso al geen eenvoudige klus. Een eigenaar moet zich immers op zoveel zaken oriënteren, gaande van de bouwkundige toestand van de boerderij, de vereiste vergunningen, ... tot *last but not least* de financiële haalbaarheid van het gehele project. Daarbij ook nog eens rekening houden met erfgoedwaarden die bij gebrek aan kennis en ervaring in deze materie misschien wel helemaal vreemd zijn, maakt het er op het eerste zicht niet gemakkelijker op. Niets is echter minder waar. Inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis en de monumentwaarden van de boerderij zal juist helpen om weloverwogen te bepalen welke nieuwe functies bij de hoevegebouwen passen, welke ingrepen mogelijk zijn en hoe de monumentwaarden daarbij kunnen gevaloriseerd worden². De meerwaarde die op die manier wordt gecreëerd, zal de hoeve niet alleen haar uniciteit laten behouden, maar bovendien tot een kwaliteitsvolle plek maken waar het aangenaam wonen en werken is.

Hoe men daarbij nu best te werk gaat? Welnu, voor een eerste kennismaking met de herbestemmingsproblematiek is er de algemene handleiding *‘Eerst onderzoeken, dan herbestemmen. Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat’*³. Voor wie zich verder wenst te verdiepen of het concrete voornemen heeft om een historische hoeve een nieuwe toekomst te geven, dan is de voorliggende handleiding de uitgelezen leidraad. Belangrijk is om immers in eerste instantie de beoogde hoeve beter te leren kennen. In een eerste hoofdstuk leert men dan ook ‘regarder pour voir’ door dieper in te gaan op de typische kenmerken van historisch waardevolle hoeven en hun geografische spreiding. Niet alleen de traditionele hoevegebouwen met hun typische kenmerken zijn immers

¹ S.n. 2013, 2.

² Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 27.

³ Van Roy & Vermeulen 2014.

belangrijk, maar ook de traditionele erfbeplantingen die de authentieke relatie met het omgevende landschap onderhouden. Samen vormen ze immers steeds opnieuw een unieke hoevebiotoop.

In een tweede hoofdstuk wordt een algemene visie op herbestemmen aangereikt, net als een aantal belangrijke algemene en specifieke uitgangspunten. Deze informatie is vooral belangrijk bij het brainstormen over de functies die voor zowel de hoevegebouwen als het erf en de onmiddellijke omgeving worden voorgehouden.

Herbestemmen is echter meer dan rekening houden met de geest van de regelgeving en de conventies inzake onroerend erfgoed. Welke nieuwe bestemming u ook voorziet, altijd zijn er ook andere sectorale regelgevingen van toepassing. Aan de hand van enkele nieuwe bestemmingen waarmee een aantal hoeves her en der in Vlaanderen zijn ingevuld, illustreert het derde hoofdstuk wat dit aan randvoorwaarden allemaal kan inhouden. Een gedegen voorbereiding bespaart achteraf veel moeilijkheden.

In een vierde hoofdstuk wordt ten slotte een methodologie meegegeven die moet toelaten om voor een historisch waardevolle hoeve niet alleen een passende duurzame herbestemming te ontwikkelen, maar deze bovendien tot een uitzonderlijk exponent van ons agrarisch erfgoed te maken.

Succes!

1 | MONUMENTALE HOEVES IN VLAANDEREN. EEN TYPOLOGISCHE BENADERING

De traditionele boerderijen zijn ongetwijfeld het meest bepalend voor het historische karakter van het Vlaamse platteland. In hun diversiteit aan verschijningsvormen weerspiegelen zij immers grotendeels de geschiedenis van de landbouw in Vlaanderen⁴. Ontwikkelingen in de landbouw zorgen sinds de jaren 1950 door schaalvergroting voor een toenemende daling van het aantal landbouwbedrijven en door de daarmee gepaard gaande mechanisering en automatisering voor een vermindering van actieve arbeidskrachten⁵. De generatie landbouwers die ondanks deze veranderingen hun historische gebouwen toch in stand heeft gehouden, heeft intussen in zeer veel gevallen de traditionele hoeve verlaten, en dit meestal zonder opvolger. In de voorbije decennia is de historische boerderij stilaan een anachronisme geworden. De landbouwbedrijven die wel in bedrijf bleven, transformeerden in veel gevallen, al dan niet geleidelijk, tot mammoetbedrijven met een industrieel karakter⁶. Om het behoud van de traditionele hoeve in het landschap als nog te verzekeren dringt de ontwikkeling van nieuwe invullingen zich op. Een passende herbestemming is er evenwel pas mogelijk als deze voortbouwt op de cultuurhistorische waarden en karakteristieken van de boerderij. Om deze te herkennen is het noodzakelijk voldoende inzicht te verwerven in de functionaliteit van een historische hoeve om vervolgens de afspiegeling ervan in de regionale typologische verscheidenheid te leren kennen.

1.1. De traditionele hoevegebouwen

Kenmerkend voor een traditioneel landbouwbedrijf zijn de vier basisfuncties, namelijk het stallen van vee, het opslaan van oogst, veevoer en werktuigen, het verwerken van producten en tot slot het wonen van de boer en zijn gezin. Het samenkomen van deze vier functies maakt dat een boerderij, die op de eerste plaats een economisch bedrijf is, meer is dan een compositie van gebouwen; ze kan of moet gezien worden als een systeem. De bouwwijze en inrichting van de boerderij werden dan ook voornamelijk bepaald door de specifieke bedrijfseconomische eisen van het bedrijf. Dit is in wezen ook nu nog het geval, wat niet belet dat gedurende de laatste twee eeuwen de aandacht voor het wooncomfort van het boerengezin in belangrijke mate is toegenomen⁷.

Deze hoevefuncties vertalen zich in alle historische hoeves dan ook in vier onderdelen, met name woon-, stal-, opslag- en werkruimte⁸. Om voor een buiten agrarisch gebruik gestelde hoeve een goed herbestemmingsconcept te kunnen ontwikkelen is het noodzakelijk inzicht te krijgen in het historisch gegroeide gebouwenbestand waarin die ruimtes - al dan niet strikt gescheiden - zijn ondergebracht. Omwille van hun structurele samenhang en de belangrijke relatie met de omgeving mag daarbij de vereiste kennis van de elementen die het boerenerf uitmaken, evenmin ontbreken.

⁴ S.n. 2004, 1.

⁵ Daalhuizen 2004, 37.

⁶ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 29-30.

⁷ Koldewey e.a. (red.) 2003, 13.

⁸ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 11; Koldewey e.a. (red.) 2003, 13.

1.1.1. Het woonhuis

Met het woonhuis, dat niet noodzakelijk een afzonderlijk gebouw is, wordt het gedeelte van de boerderijgebouwen aangeduid waarin het landbouwersgezin woont⁹. De belangrijkste elementen die historisch het ruimtelijke programma van een boerenhuis uitmaakten en mogelijk nu nog aanwezig zijn, zijn de woonkamer, de haard, de alkoof (bestaande ofwel uit een klein kamertje of een muurkast), de voorraadkamer, de bijkeuken, de opkamer (met kelderval), de pronkkamer, de weefkamer, de zolder (huiszolder, achterzolder, opperzolder) en de gang die de verschillende vertrekken met elkaar verbindt¹⁰

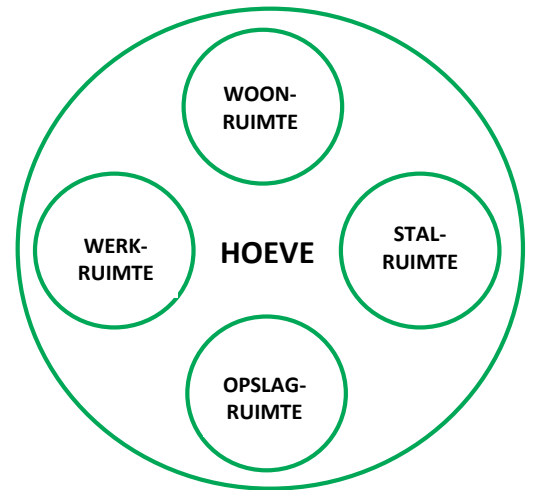


FIG. 1 - Het woonhuis van de hoeve De Buent in Drongen (Pontstraat 7) (Collectie Onroerend Erfgoed - 1970).



FIG. 2 - Het woonhuis van de hoeve De Torreelen in Vinkem (Houtemstraat 30) (Collectie Onroerend Erfgoed - 1970).



FIG. 3 - Het woonhuis van de hoeve Hof van Eggertingen in Millen (Langstraat 29) (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG 4 - Het woonhuis van de hoeve Sissau in Oeren (Collectie Dienst Toerisme & Cultuur, Alveringem).

⁹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 265.

¹⁰ Trefois 1978, 242-254.

De gang was oorspronkelijk een functionele ruimte, maar vanaf de achttiende eeuw, met de toename van het aantal woonvertrekken en daarmee ook het aantal gangen, kreeg deze ruimte ook een representatieve betekenis¹¹. Afhankelijk van het hoevetype bevindt de gang zich tussen de voorkamers of vormt hij de scheiding tussen het woon- en het bedrijfsgedeelte. Daar er in de gang meestal geen andere lichtinval is, zijn zowel de voor- als achterdeur – én in geval van een tochtsas ook de tussendeur – in de regel voorzien van een bovenlicht.

Het statiger historisch boerenhuis beschikte over een pronkkamer of beste kamer, waar de (notabele) bezoekers werden ontvangen. Deze representatieve ruimte aan de voorzijde van de woning ontleende zijn rijkelijk karakter vooral aan spijkervaste onderdelen, zoals in houtimitatie beschilderde paneeldeuren en lambriseringen, stucplafonds en gedecoreerde schoorsteenmantels¹². Door een gewijzigde wooncultuur, waarbij door een veel betere verwarming en isolatie voortaan in de gehele woning wordt geleefd, zijn deze stijlkamers inmiddels in zeer vele gevallen verdwenen.



FIG. 5 – Eetkamer met haard in boerenwoning in Gavere (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 6 – Sporen van sjabloonschildering in boerenwoning in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2006).



FIG. 7 - Deur met bovenlicht in gang van boerenwoning in Belsele (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

¹¹ Koldewey e.a. (red.) 2003, 35.

¹² Koldewey e.a. (red.) 2003, 43.



FIG. 8 – Gedecoreerde schoorsteenmantel in boerenwoning in Belsele (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 9 – Schouw in de oude boerenkeuken in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2005).



FIG. 10 – Kelder onder opkamer in boerenwoning in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2005).

De meest intens gebruikte ruimte in een boerenwoning is tot op vandaag de keuken. Nog steeds wordt er in deze woonkeuken gekookt, gegeten, gewerkt, gespeeld en gerust. Het belangrijkste onderdeel van de historische boerenkeuken is de grote schouw met de vuurplaats en het open haardvuur, die met de introductie van de kachel in de negentiende eeuw geleidelijk aan betekenis inboette. Ook de bakoven die in de haardpartij was opgenomen, werd omwille van het brandgevaar buiten gebruik gesteld en vervangen door een vrijstaand bakhuis op het erf. Voor het oppompen van drinkbaar water was de keuken - in sommige gevallen de bijkeuken - uitgerust met een traditionele waterpomp met pompbak, zwengel, uitlaat en overlooppijpje of wekkertje. Onder de pomp bevond zich een hardstenen gootsteen met een vast koperen of loden rooster en naast de gootsteen een houten aanrecht. Met de elektrificatie van het platteland kwam in vele gevallen een elektrische pomp in de plaats. De komst van de waterleiding leidde tot het verdwijnen van de oude handpompen.

Met de opkomst in de twintigste eeuw van aparte slaapkamers op de zolderverdieping verloren ook de bedsteden in de keukens hun functie. Op sommige plaatsen bleven deze kleine, rechthoekige slaapplekken die waren weggewerkt achter een houten wand of uitgebouwd in een stenen kamermuur, evenwel bewaard door hun hergebruik als bergkast¹³.

Belangrijk op een historische boerderij was evenzeer de kelder, die zich omwille van de temperatuur doorgaans in het noorden of noordoosten bevindt. Koelen was immers een van de beste en goedkoopste manieren om voedsel te conserveren. Met de ingebruikname van diepvriezers, gingen deze en andere conserveringsmethoden zoals drogen, roken, konfijten en pekelen grotendeels teloor en verloor de kelder als koelruimte aan betekenis¹⁴.

Kenmerkend voor de boerenwoningen is het ook het rijke palet van vloeren, gaande van leem, ruwe houten planken, grote en kleine plavuizen of gebakken tegels en een ruwe houten planken tot natuursteen, terrazzo, beschilderde houten vloeren en parket. Voor de bekleding van de wanden was de materiaalkeuze beperkter: stenen muren werden simpelweg gekalkt, bepleisterd, betegeld of behangen, en houten wanden werden beschilderd. Als muurbescherming of sieralement werd soms een lambrisering aangebracht¹⁵.

¹³ Koldewey e.a. (red.) 2003, 55, 69, 75 & 107.

¹⁴ Koldewey e.a. (red.) 2003, 69.

¹⁵ Koldewey e.a. (red.) 2003, 87.



FIG. 11 – Grofkeramische tegelvloer in boerenwoning in Belsele (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

FIG. 12 – Natuurstenen vloer met bakstenen dorpel in boerenwoning in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2005).

Sporadisch vertoont het historisch boerenhuis nog sporen van de wijze waarop de leefruimtes doorheen de eeuwen werden verlicht. Het haardvuur was generaties lang vrijwel de enige lichtbron in de boerderij. Als het nodig was, zorgde men met olielampjes of vetkaarsen die men in de kaarsennissen plaatste, voor wat complementair licht. Met zijn overvloedig en gelijkmatig licht luidde de petroleumlamp vanaf 1860 een lichtrevolutie in die op het einde van de negentiende eeuw met het lichtgas, dat bij afwezigheid van een gasnet op de hoeve zelf werd aangemaakt, en vanaf het interbellum met het elektrische gloeilicht werd verdergezet¹⁶

Al naargelang de streekgebonden bouwtechnieken en bouwmaterialen alsook de sociaal-economische status van de eigenaar werd als bouwwijze voor de boerenwoning geopteerd voor hetzij vakwerkbouw, hetzij baksteenarchitectuur.



FIG. 13 - Kaarsennis in kelder van boerenhuis in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2006).

FIG. 14 – Vakwerkhoeve in Alken (Collectie Onroerend Erfgoed).

¹⁶ Koldewey e.a. (red.) 2003, 99.

1.1.2. De bedrijfsgebouwen

Met bedrijfsgebouwen wordt het geheel van stallen, schuren en bergruimten van een boerderij bedoeld¹⁷. Omwille van de verschillende bouwwijzen laten deze zich doorgaans opdelen in hoofd- en bijgebouwen.



FIG. 15 – Vakwerkhoeve Gievel in Teuven (Collectie Onroerend Erfgoed - 1970).

1.1.2.1. De hoofdgebouwen

Tot de belangrijkste hoofdgebouwen behoren de schuur en de stallen. Deze hoevegebouwen zijn ofwel in vakwerk ofwel in baksteen ofwel - wat de schuur betreft - in een combinatie van baksteen en houten planken opgetrokken. Behalve de rijkdom en de daarmee gepaard gaande status van de eigenaar waren vooral de streekgebonden bouwtechnieken en bouwmaterialen bepalend.



FIG. 16 – Het woonhuis in sierlijk baksteenmetselwerk van de hoeve Inghels in Leisele (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Schuur

Voor de traditionele boerderij is de **schuur** door zijn volume en soms afwijkende dakvorm het meest beeldbepalend. In dit gebouw werd de oogst gestapeld en werd er gedorst. Kenmerkend voor deze berg- en werkruimte zijn dan ook de tasruimte en de dorsvloer. In

de tasruimte, d.i. de bergruimte naast de dorsvloer, werd de oogst opgestapeld. Een tasmuurtje van 1 tot 1,20 meter hoog scheidde de tasruimte af van de dorsvloer. Meestal is dit muurtje uit planken vervaardigd, soms – zoals in Noord-West-Vlaanderen en Vlaams-Brabant – is het gemetseld, en in zeldzame gevallen bestaat het uit wissel vlechtwerk. De dorsvloer is de vloer in de schuur waarop gedorst werd. Meestal was de dorsvloer gemaakt uit aangestampte klei of leem, waarin vaak runderbloed, vlasleem, as, koehaar of koedrek werden gemengd. Hier en daar, voornamelijk in de Polders, kwamen houten dorsvloeren voor. Boven de dorsvloer was een bergruimte, het dilt, ingericht.

Sommige schuren beschikten ook over een schuurkelder die, meestal enkele treden diep, onder de tasruimte stak. In deze kelderruimte werden vooral aardappelen bewaard.

Een belangrijk exterieurelement vormt de schuurpoort, die in het geval van zowel een dwarsschuur als een langsschuur, uit een voor- en achterpoort bestaat. Veelal laat de schuurpoort zich kenmerken door een kijkraampje, een verluchttingsraampje, een kattedgat, een klinket, een verticale sluitboom en een horizontale sluitboom. Boven de schuurpoort steekt een verhoogd dak¹⁸.

Veruit het meest voorkomende schuurtype in Vlaanderen is de **dwarsschuur**. Karakteristiek voor deze schuur is de dorsvloer die evenwijdig loopt met de dwarsgevel en zich op de doorrit bevindt tussen voor- en achterpoort van de schuur. Grote dwarsschuren hebben dikwijls twee doorritten, en dus twee dorsvloeren,

¹⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 324-325.

¹⁸ Trefois 1978, 198-217; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 410, 414-416, 419, 426-434 & 435.



FIG. 17 – Boerenwoning met schuur in vakwerkbouw in Diepenbeek (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 18 – Dwarsschuur van hoeve in Vrasene (Collectie Onroerend Erfgoed, Brussel).



FIG. 19 - Dwarsschuur van de hoeve 't Hof van Izenberge in Izenberge (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 20 - Kempische schuur in Lille (Collectie Onroerend Erfgoed).

met bijhorende tasruimten. Doorgaans heeft elk van die schuurruimten een specifieke functie: zo worden in de ene de graangewassen gestapeld en gedorst, in de andere de peulvruchten¹⁹.

Andere schuurtypes zijn de langsschuur en de polderschuur. Kenmerkend voor de *langsschuur* is dat de dorsvloer in de lengterichting loopt. Onder de langsschuren in Vlaanderen onderscheidt men de tweebeukige Brabantse schuur onder zadel- of schilddak die onder meer in de Scheldepolders²⁰ en de Zuiderkempen²¹ voorkomt, en de driebeukige Kempische schuur onder een veelal afgewolfd schilddak die behalve voor de Zuiderkempen ook typerend is voor de Noorderkempen²³.

In Oost- en West-Vlaanderen zijn deze schuren eerder zeldzaam. Enkel in de Denderstreek komen ze sporadisch voor naast de dwarsschuur. Opmerkelijk is wel dat de grote abdijshuren, zoals van de voormalige cisterciënzer abdij Ter Doest in Lissewege, tot dit type behoren²⁴.

¹⁹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 412-413.

²⁰ Wylleman, Plomteux & Steyaert 1985, lxxi-lxxix (arrondissement Antwerpen)

²¹ Kennes & Wylleman 1990, xxxvii-xl (kanton Lier); Kennes & Steyaert 1997: xxvi-xxxiii (kantons Duffel en Heist-op-den-Berg).

²² Kennes & Steyaert 2001, xl (kanton Herentals); Kennes & Steyaert 2002, xlvi-xlvii (kanton Mol).

²³ De Sadeleer & Plomteux 2002, li (kanton Hoogstraten); De Sadeleer & Plomteux 2004, xli (kanton Arendonk).

²⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 412.



FIG. 21 – Het dakgebinte en het interieur met tasmuurtje van een schuur in Drongen (Collectie Onroerend Erfgoed).



FIG. 22 – Dwarsschuur (uit 1848) van de hoeve Colaertshille in Hoogstade (Collectie Onroerend Erfgoed).



FIG. 23 – Schuurpoort (binnenzijde) van dwarsschuur op hoeve in Izenberge (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 24 – De langsschuur van de hoeve De Kleine Bambrug in Westende (Collectie Onroerend Erfgoed, Brussel).



FIG. 25 – Langsschuur op hoeve in Ravels (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 26 – Interieur van langsschuur in Ravels (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 27 – Het interieur van de langsschuur van de abdijhoeve Ter Doest in Lissewege (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 28 – Bergschuur in Snaaskerke (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

De *polderschuur* (of bergschuur²⁵) laat zich kenmerken door een groot gebouw met een vierkant of kort rechthoekig grondplan dat onder een schilddak of een tentdak steekt. Behalve een dorsvloer en een grote tasruimte zijn in een polderschuur ook stallen en berghokken ondergebracht. Karakteristiek voor dit schuurtype is het gebintewerk met zijn stapel- of ankerbalktechniek. Polderschuren zijn onder meer typisch voor de polderstreek in Veurne-Ambacht en noordelijk West-Vlaanderen²⁶.



FIG. 29 – Interieur van de bergschuur in Snaaskerke (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 30 – Dakconstructie van de bergschuur in Snaaskerke (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

²⁵ Verkeerdelijk wordt wel eens gesteld dat dit schuurtype van Friese oorsprong is. Deze schuur heeft echter een onafhankelijke ontwikkeling gekend en spuit voortuit streekeigen, constructieve vindingen (<http://www.hetvirtueleland.be/exhibits/show/hoevebouw/57/3> – geraadpleegd op 14 oktober 2013).

²⁶ Trefois 1978, 175-187; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 411; zie ook D’Hooge 1978.

Tot slot telt een grote traditionele boerderij soms ook een *veldschuur*. Kenmerkend voor deze schuur, die typologisch niet afweek van de andere schuren, is haar inplanting, een eind weegs van de hoeve. Zakelijk is er doorgaans geen verschil met de kleine schuur waarover grote traditionele hoeves beschikken. In de grote schuur werd het belangrijkste graangewas (rogge of tarwe, afhankelijk van de streek) gestapeld en gedorst. De kleine schuur, die eveneens van een dorsvloer was voorzien, was voorbehouden voor het dorsen van andere gewassen, zoals veelal peulvruchten en haver. Dikwijls werd deze kleine schuur dan ook naar één van die vruchten genoemd. In tegenstelling met de grote schuur die op het erf stond, bevond de kleine schuur zich dikwijls buiten de omheining van het erf, soms een eind van de hoeve verwijderd²⁷.

Stallen

De ruimte voor het stallen van dieren bestond op een historische hoeve doorgaans uit diverse gebouwen²⁸. Voor de intrede van mechanische drijf- en trekkracht in de vorm van voornamelijk tractoren en andere mobiele motoren werd hoofdzakelijk dierlijke kracht ingezet die, behalve op (zeer) kleine landbouwbedrijven, in het bijzonder door paarden werd geleverd. Voor het verblijf van deze trek- en looppaarden telde de hoeve, afhankelijk van haar schaal, één of twee **paardenstallen**.

Kenmerkend voor een nog gaaf bewaarde paardenstal zijn onder meer de staldeur (met een bovenste en een onderste halve deur), de schotten (of afscheidingen), de mestgoot, het ligbed, de mestgang, de paardenkrib, de ruif, de muurringen, het kribvenster, het stalvenster, de verluchtingsopening, het dilt of de tasruimte (of de opslagplaats voor hooi boven de stal), het diltvenster, het bergkamertje voor het paardentuig, de slaappleats van de paardenknecht en de werpstal voor de merrie.



FIG. 31 – De paardenstallen van de hoeve Lindenhof in Huldenberg (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 32 - Interieur van de paardenstallen bij het kasteel van Caloen in Loppem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

De koeien werden gestald in **koeienstallen**, waarvan het aantal afhankelijk was van de klemtoon die bij de bedrijfsvoering al dan niet op akkerbouw of veeteelt werd gelegd. Tot de belangrijke elementen van een koestal behoren – naar analogie met de paardenstal – de staldeur (met een bovenste en een onderste halve deur), de schotten, de mestgoot, het ligbed, de mestgang, de koekrib, de voedergoot (lange krib), de muurringen, het

²⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 411-412.

²⁸ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 326-327.



FIG. 33 – Koeienstallen op de Grote Hoeve in Merksplas-Kolonie (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2003).



FIG. 34 – Voederbak in het als voederstal fungerende bakhuis van de hoeve Lange Max (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2011).

kribvenster, de stalpalen, het stalvenster, de verluchtingsopening, het dilt of de tasruimte, het diltvenster, het hok voor het pasgeboren kalf en het hok voor het mestkalf.

Kenmerkend voor een traditionele boerderij waren de varkens die doorgaans buiten liepen, maar 's winters eveneens op stal werden gezet. Elementen die de vaak kleinere **varkensstal** herkenbaar maakten, zijn onder meer de varkensstal deur, de varkenshokken, de varkensuitlaat, de varkensbak, de voederopening en het hok voor het moedervarken. Al dan niet onder hetzelfde zadeldak bevonden zich de bereststal, de biggenstal en de mestvarkensstal.

Minder beeldbepalende hoofdgebouwen op een traditionele hoeve zijn de voederstal, de rosmolen, het wagenhuis, het sjeeshuis en de bergplaats voor de tractor.

In de **voederstal** werd het veevoerder opgeslagen of klaargemaakt voor de dieren 's winters²⁹. Kenmerkend voor deze stal zijn onder meer de veelal gecementeerde bakstenen bakken, voor het bewaren en aanmengen van het voer. Eén van de bakken fungeerde daartoe als waterbak (met daarboven een handwaterpomp).

Voor het vermalen van granen waren verscheidene hoeves destijds ook uitgerust met een **rosmolen**. De doorgaans uit een koppel maalstenen bestaande maalinrichting in dit houten, bakstenen of vakwerkgebouwtje werd ofwel van buitenuit ofwel van binnenuit aangedreven door één of twee paarden³⁰. Kenmerkend voor een **buitenrosmolen** is de spil die boven het tentdak uitsteekt. Aan de spil is de schuin naar beneden lopende staartbalk bevestigd, die het paard via een zwengel voorttrok. Rond de rosmolen liep daartoe een veelal gekasseid looppad. Een binnenrosmolen laat zich minder gemakkelijk herkennen doordat het paard binnen liep³¹.



FIG. 35 – De buiten gebruik gestelde buitenrosmolen van de Rossekotheuve in Gistel (Collectie Onroerend Erfgoed, Ines De Schepper).

²⁹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 398.

³⁰ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 525.

³¹ Lindemans 1952, II, 323-324; Devliegheer 1978, 199-205; Devliegheer 1983, 17-18.



FIG. 36 – Het houten wagenhuis van de hoeve Royenberg in Merkssem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 37 - Het bakstenen wagenhuis van de hoeve Oud Goed te Parijs in Astene (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Het **wagenhuis**, waar destijds de karren en/of wagens werden geborgen, vormt ofwel een losstaand gebouwtje ofwel een aan huis, schuur of stallen aangebouwde ruimte, al dan niet onder een afdak. Ook voor de berging van de sjees waarmee de landbouwersfamilie naar de kerk en op familiebezoek ging, beschikte een traditionele boerderij over een specifieke ruimte, het sjeeshuis. Zowel het wagenhuis als het **sjeeshuis**³² waren opgetrokken in vakwerk, hout of baksteen, al naargelang de streekgebonden bouwtechnieken en bouwmaterialen.

Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd het gebouwenbestand van de traditionele boerderij ook uitgebreid met een specifieke **bergplaats voor de tractor**. Door zijn recentere bouwdatum werd de bouwwijze in mindere mate bepaald door de streekgebonden bouwtechnieken en bouwmaterialen. Naast baksteen en/of hout werden voor dit bouwsel dan ook bouwmaterialen zoals betonnen panelen of ijzeren golfplaten aangewend.

1.1.2.2. De bijgebouwen

Naast de hoofdgebouwen komen op een traditionele boerderij ook allerlei bijgebouwen voor die ofwel tegenaan de hoofdgebouwen ofwel vrijstaand zijn opgericht. De bijgebouwen die tegen een ander hoevegebouw zijn aangebouwd, steken in veel gevallen onder een schuin afhellend dak. Doorgaans zijn ze aan tenminste één zijde open, tenzij ze gebruikt worden om dieren te stallen³³. In oorsprong zijn deze hoevegebouwtjes meestal opgetrokken in dezelfde bouwmaterialen als de hoofdgebouwen, namelijk in vakwerk of baksteen of een combinatie van hout en baksteen en afgedekt met pannen. Voor recentere bijgebouwen worden ook wel eens betonnen panelen of ijzeren golfplaten gebruikt.

Tot deze bouwsels behoren in het bijzonder schapenstallen, geitenstallen, hoenderhokken, kippenzolders, gereedschapsschuren, werkplaatsen, ashokken, aardappelhokken, vrijstaande aardappelkelders, kafhokken, stroloodsen, berghokjes, gemakken en hokken voor kunstmest en voedergewassen. Meer specifieke hoevegebouwtjes of -constructies zijn het bakhuis en de overdekte hooiберг. Een bakhuis komt onder verschillende varianten voor. Meest voorkomend is het tweeledige bakhuis, waarbij bakhuis en bakoven achter elkaar liggen. De twee zadeldaken, een hoog zadeldak voor het bakhuis en een lager dak voor de bakoven,

³² Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 436-438.

³³ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 444; Dirven & van den Oetelaar 2010.



FIG. 38 – Schapenstal op hoeve in Ichtegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 39 – Het gemak op de hoeve Lange Max in Koekelare (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2009).



FIG. 40 – Het bakhuis op de hoeve Lange Max in Koekelare (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2014).

liggen daarbij in elkaars verlengde³⁴. Soms is het bakhuis tegen het boerenhuis aangebouwd; sporadisch maakt het er deel van uit³⁵.

Een overdekte hooiberg is een open berging voor hooi en stro, die uit vier palen bestaat die een piramide- of schilddak schragen. Dit dak, dat oorspronkelijk met stro, maar later veeleer met metaal, eternit of plastic is afdekt, is meestal verschuifbaar langs de steunpalen³⁶.

³⁴ Info <http://www.mot.be/w/1/index.php/BakehousesNL/Bakehouses> (geraadpleegd dd. 17.10.2013). Weyns 1963, 18-22; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 455-456.

³⁵ Info <http://www.mot.be/w/1/index.php/BakehousesNL/Bakehouses> (geraadpleegd dd. 17.10.2013). Weyns 1963, 18-22; Trefois 1978, 221-222; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 455-456.

³⁶ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 452.



FIG. 41 – Het bakstenen konisch hondenhok op hoeve in Alveringem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 42 – Het hutvormig hondenhok met bolbekroning op hoeve in Damme (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

1.1.3. Het boerenerf

1.1.3.1. Het erf

Met het erf wordt de vrije ruimte aangegeven tussen de gebouwen van een hoeve³⁷. In de meeste gevallen is een historisch boerenerf maar gedeeltelijk verhard. Deze veelal zuiver functionele verharding bestaat doorgaans uit een veelheid aan materialen, zoals klinkers, veldkeien, aangestampte aarde met puin en grind. De boer gebruikte wat voorhanden was. Op veel erven is over de oude bestratingslagen heen intussen asfalt gestort³⁸. Ook de mestvaalt, al dan niet centraal op het erf gelegen, is veelal verdwenen.

1.1.3.2. De erfgebouwen

In veel gevallen zijn, weliswaar afhankelijk van het hoevetype en de geografische ligging, de omvang en de historische sociaal-economische betekenis van de hoeve, behalve een aantal groenelementen (cfr. infra) ook een aantal architecturale elementen kenmerkend voor het erf. Kleine architecturale elementen waarmee omzeggens ieder historisch boerenerf werd ingevuld, zijn het veelal centraal gelegen hondenhok en -ren, het kippenren, de voederkuilen, de waterput³⁹, de regenbak, de waterpomp, de mestkuil en de beerput. Soms was aan de rand van de spoelvijver of de ringgracht ook een staketsel, een scheepplaats, voorzien om uit de vijver of gracht water te scheppen⁴⁰.

³⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 469; Versluis 2008, 8.

³⁸ Versluis 2008, 12.

³⁹ Zie Trefois 1978, 222.

⁴⁰ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 496.

Een minder algemeen voorkomend, maar wel zeer specifiek erfelement is de paardenmanège. Dit alternatief voor een rosmolen bevindt zich op het erf veelal voor de schuur, waar de maal- of pletinstallatie stond opgesteld. Op enige afstand van het tandrad van de manège loopt ten behoeve van het paard een doorgaans gekasseid cirkelvormig looppad.

Afhankelijk van de hoevetyologie, -grootte en -belangrijkheid kwamen op een historisch boerenerf ook meer beeldbepalende architecturale elementen voor. Zo is een hoevepoort vooral typerend voor hoeves in gesloten of semi-gesloten bouwtrant⁴¹. Soms steekt deze poort in een poortgebouw, waarvan de zolderverdieping wel eens als duiventil fungeert. Vrijstaande duiventorens treft men aan op historisch belangrijke boerderijen zoals abdij- en kasteelhoeves⁴².



FIG. 43 – Voorbeeld van een paardenmanège in Izenberge (Collectie Clayhem Campagne, Keiem).



FIG. 45 – Poortgebouw met duiventil op hoeve in Rutten (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 44 – De hoevepoort van de hoeve Spermaliehof in Middelkerke (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 47 – De duiventoren van de Abdijhoeve in Oudenburg (Marktstraat 1) (Collectie Onroerend Erfgoed).



FIG. 46 – De duiventoren op de hoeve Roden Duifhuizen in Sint-Denijs (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

⁴¹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 475.

⁴² Trefois 1978, 219-221.

1.2. De traditionele erfbeplantingen

Behalve door architecturale elementen wordt een historisch boerenerf ook gekenmerkt door historische groenelementen. Afhankelijk van zijn grootte laat het traditionele erf zich functioneel opdelen in een voor- en achtererf. Vandaag is door de schaalvergroting en transformatie van erven de functionele grens tussen ‘wonen’ en ‘werken’ echter in vele gevallen vervaagd. Traditioneel vormde het voorerf, dat vanouds het domein van de boerin was, een combinatie van sier- en nutstuin door de aanwezigheid van een moestuin, een bloementuin en een fruitgaard. Veelal werd het (deels) omgeven door een houten, soms ijzeren hek of een haag. Het traditionele achtererf was het werkterrein van de boer bij de schuren en stallen. Hier overheerste een ‘nutsbeplanting’ van bomen en struiken die aansloot bij die van het omgevende landschap. Terwijl het voorerf intensief onderhoud vroeg en mee het visitekaartje van de hoeve uitmaakte, was de beplanting op het achtererf bijna onderhoudsvrij⁴³.

Eveneens structurerend voor een boerenerf was het al dan niet aanwezig zijn van een spoelvijver. In deze waterkuil kwam het vee drinken, werden de beslijkte poten van de paarden afgespoeld en werd het groenvoer voor de koeien gewassen⁴⁴.

Een herbestemming van historisch waardevolle boerderijen vraagt dan ook niet alleen aandacht voor de gebouwen, maar ook voor de erfindeling en -beplantingen. De erfbeplantingen hadden drie functies: ze verhinderden het indringen of het uitbreken van vee, ze boden beschutting tegen weer en wind en ze voorzagen de boer en zijn gezin van brandhout, geriefhout en fruit. De meeste beplantingen op boerenerven hadden dan ook een utilitair karakter, al waren er ook beplantingen die zowel tot nut als tot sier dienden. Louter decoratieve beplantingen, zoals een tuin met in figuren gesnoeide bomen en struiken, een zogenaamde topiary, waren vóór het midden van de 19e eeuw veeleer zeldzaam.

1.2.1. Erfafsluiting

Het erf van een historische hoeve is in oorsprong veelal afgesloten met streekeigen groen, waarvan de keuze in eerste instantie bepaald werd door zijn nuttig gebruik. Vervolgens dicteerde de grondsoort wat er kon gedijen⁴⁵. Recentere uitbreidingen van het gebouwenbestand, ingegeven door de mechanisering en schaalvergroting van het landbouwbedrijf, zorgden er echter voor dat deze groene begrenzing intussen soms gedeeltelijk of volledig is verdwenen. Hetzelfde geldt voor de walgracht die het erf van middelgrote en grote hoeven dikwijls bijkomend omsloot.

⁴³ Versluis 2008, 9-10.

⁴⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 494.

⁴⁵ Trefois 1978, 218; Blekkenhorst e.a. 2000, 18.

1.2.1.1. De geschoren hagen

De meeste boerenerven waren vroeger omgeven met een geschoren haag. In sommige streken was het erf daarenboven omsloten met een walgracht. De haag moest de koeien buiten en het kleinvee (kippen, ganzen) binnen houden. De meest aangeplante soort was de meidoorn. Ook soorten zoals olm en wilde liguster, die evenals meidoorn een dichte vertakking vertonen, werden toegepast als afsluitingshaag. In Haspengouw komen ook afsluitingshagen van gele kornoelje voor. Hulst en taxus werden vooral gebruikt voor de haag van de moestuin, maar soms ook voor de afsluitingshaag van het erf. Hagen van beuk en haagbeuk waren minder geschikt om het kleinvee op het erf te houden omwille van hun minder dichte vertakking aan de basis⁴⁶.

Hagen werden vroeger vaak gevlochten om ze ondoordringbaar te maken voor het vee. In Vlaanderen kwamen twee vlechtstijlen voor: de 'kruishaag' en de 'gelegde' of 'geleide haag'. Bij de kruishaag werden de stammetjes gekruist, beurtelings links en rechts. De gekruiste stammetjes werden met wilgentenen aan elkaar gebonden en op elkaar geënt of 'geplakt'⁴⁷. Kruishagen dienden zowel tot nut als tot sier. De kruiselings gevlochten stammetjes maakten de haag ondoordringbaar voor kleinvee en leverden tevens een mooi effect op, vooral 's winters als de haag kaal was. Hoe regelmatig de vorm van de ruiten, hoe mooier de haag. Het decoratieve karakter kwam ook tot uiting in het feit dat de kruishaag strak geschoren werd. Kruishagen werden vooral aangeplant als erfafsluiting. Voor het omheinen van weiden verkoos men de robuustere 'gelegde' of 'geleide haag'. Bij de 'gelegde haag' werden alle stammetjes in dezelfde richting gelegd en onderaan ingekeept om de stammetjes te kunnen leggen. Als reactie hierop werden aan de basis (dus onder de inkeping) nieuwe scheuten gevormd. 'Gelegde' hagen werden meestal versterkt met een raamwerk van verticale staken en horizontale latten. Aan deze latten werden de stammetjes van het plantsoen met wilgentenen vastgebonden⁴⁸.

Het vlechten van hagen was niet zo eenvoudig. De meeste boeren vlochten hun hagen dan ook niet zelf, maar besteedden dit werk uit aan vaklui, de zogenaamde hageleders. Deze hageleders trokken 's winters van dorp tot dorp om er hun diensten aan te bieden. Meestal oefenden ze nog een ander beroep uit, zoals mandenmaker of strodekker⁴⁹. Gaten in de haag werd gedicht door er stokken in te vlechten en de zijwaarts gerichte takken van de naburige haagplanten te leiden in de richting van het gat.

Met de uitvinding van de prikkeldraad verloren de gevlochten hagen hun praktisch nut. Gaandeweg geraakten de traditionele vlechttechnieken in onbruik. De jongste kruishagen in de Westhoek dateren uit de jaren 1960. De thans nog bestaande gevlochten hagen zijn meestal in slechte staat bij gebrek aan oordeelkundig onderhoud. De laatste jaren is er echter een hernieuwde belangstelling voor het hagenleggen merkbaar, vooral in de Westhoek. In Engeland zijn de traditionele technieken nooit uitgestorven. De traditie wordt er hoog gehouden door de *National Hedgelaying Society*⁵⁰.



FIG. 48 – Gelegde meidoornhaag bij het Locrehof op de hoek van de Dikkebusstraat en de Hofstraat in Loker (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

⁴⁵ Trefois 1978, 218; Blekkenhorst e.a. 2000, 18.

⁴⁶ Zie Zwaenepoel 2005.

⁴⁷ 'Plakken' betekent in verschillende dialecten 'enten'.

⁴⁸ Tack, Van den Breemt & Hermy 1993, 88-89.

⁴⁹ Bonnef 1978, 103-119.

⁵⁰ Zie <http://www.hedgelaying.org.uk> (geraadpleegd dd. 09.09.2014).



FIG. 49 – Een kaphaag van es en haagbeuk als boeren-erfplanting langs de Kulaarsweg te Horebeke (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).



FIG. 50 – Laag gevorkte en gekandelaarde haagbeuk als schermbeplanting bij vakwerkhoeve in Beverst (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

1.2.1.2. De kaphagen

Kaphagen bestaan uit dicht bij elkaar staande knotbomen. De plantafstand bedraagt 30 tot 100 cm, de hoogte schommelt tussen 1,20 en 1,80 m. Kaphagen bestaan meestal uit es, maar vaak zijn ze ook uit haagbeuk samengesteld, soms aangevuld met een paar Spaanse aken of olmen⁵¹. Ze werden niet geschoren maar periodiek geknot. Kaphagen werden aangeplant voor het brandhout, het geriefhout en de loofvoeding. Ze dienden tevens als veekering. Kaphagen komen vooral voor als erfafsluiting van boerenerven. Langs weiden en akkers werden ze slechts zelden aangeplant. Hier werd de voorkeur gegeven aan weerhagen en houtkanten. Vandaag zijn kaphagen erg zeldzaam geworden. De nog resterende kaphagen zijn vaak sterk uitgedund en worden doorgaans al lange tijd niet meer gekapt zodat de knotboompjes zijn uitgegroeid tot forse opgaande bomen.



FIG. 51 – Vier oude leilindes voor een 19de-eeuws boerenwoning in Ichtegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

1.2.1.3. De schermbeplantingen

Schermbepantingen bieden beschutting tegen de wind en geven schaduw. Vóór de 19^{de} eeuw bestonden de meeste boerderijen uit vakwerk. Alleen welgestelde boeren konden zich een bakstenen woonhuis met een pannendak veroorloven. Aangezien vakwerk gevoeliger is voor weer en wind dan metselwerk, beschermden de boeren hun gebouwen door middel van schermbeplantingen. Een windscherm kan beschutting bieden tegen de wind in een zone van tienmaal de hoogte van de beplantingsstrook⁵². Schermbeplantingen bieden

⁵¹ Tack, Van den Brecht & Hermy 1993, 89.

⁵² Coops 1955, 6.

ook bescherming tegen de zon. Mestvaalten bijvoorbeeld werden vaak met schermbeplantingen omgeven om uitdroging te voorkomen. Een schermbeplanting voor het woonhuis zorgde ervoor dat het tijdens de zomer op de zolder koel bleef. Een rij leilinden of gekandelaarde linden op het erf bood schaduw aan ingespannen trekpaarden⁵³.



FIG. 52 – Een met randpalm omzoomd pad in een moestuin van een hoeve in Hundelgem (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).



FIG. 53 – Twee geschoren buxussen met tussenin een lindenprieel. Voorbeeld van boerentopiary als erfbeplanting op een hoeve in Roborst. De bovenste elementen van de buxustopiary zijn geschoren in de vorm van een kip (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

1.2.2. Het voorerf

1.2.2.1. De boerentuin

De boerentuin was vroeger een vast onderdeel van elke boerderij. In de tuin werden niet alleen groenten geteeld voor eigen gebruik, maar ook keukenkruiden, geneeskrachtige kruiden en bloemen. Oorspronkelijk bestond er geen ruimtelijke scheiding tussen het nutsgedeelte (de moestuin) en het siergedeelte (de bloementuin). Deze scheiding ontstond pas aan het einde van de 19^{de} eeuw. De tuin werd gewoonlijk door de boerin onderhouden, de boer gaf voorrang aan de landbouwteelten⁵⁴.

De boerentuin was meestal omgeven met een haag van taxus, haagbeuk, hulst of wilde liguster. Deze laatste soort werd al vanaf de tweede helft van de 19^{de} eeuw geleidelijk vervangen door haagliguster (*Ligustrum ovalifolium*), een Japanse soort. Andere veel gebruikte soorten waren buxus, beuk en gladde iep. Als de haag van de tuin samenviel met de haag van het erf, moest de haag ondoordringbaar gemaakt worden voor het vee.

De boerentuin was meestal ingedeeld in vier perken, die van elkaar gescheiden waren door met buxus omzoomde paden. Het plantenassortiment was vrij beperkt, zowel wat de groenten als de bloemen betreft⁵⁵. Veel voorkomende bloemen in boerentuinen waren tulpen, hyacinten, lelietjes-van-dalen, zonnebloemen, goudsbloemen, stokrozen en zinnia's. Veel aangeplante heesters en struiken waren rozen, pioenen, hortensia's,

⁵³ Tack & Hermy 1997, 197-215.

⁵⁴ Stappaerts 1923, 12-13.

⁵⁵ Vreys 2004, 21.

boerenjasmijn en sering. De bloemen dienden niet alleen voor de versiering van het huis, maar ook voor veldkapelletjes (snijbloemen). De boerentuin leverde tevens rozenblaadjes en palmtakken voor de processie. In de boerentuin stonden eveneens bessenstruiken, zoals aalbes, zwarte bes en kruisbes, soms in de vorm van fruithaagjes. Erg geliefd waren ook vormbomen van taxus of buxus (*topiary*). Vaak ging het om geometrische snoeivormen, zoals bollen of kegels. Er kwamen echter ook dierfiguren voor. Uitheemse coniferen, rododendrons of gazonstroken sierden zelden of nooit boerentuinen.

1.2.2.2. Het herenboerenparkje

Boerentuinen werden ontworpen door de boer en de boerin. Er bestaan echter ook boerentuinen die door architecten ontworpen werden, zoals de 'herenboerenparkjes' in Haspengouw. In het laatste kwart van de 19de eeuw waren de meeste boeren in deze streek overgeschakeld van de graanteelt op de meer rendabele fruitteelt. Vele boeren waren voldoende rijk geworden om hun boerenhuis om te bouwen tot herenboerderij, soms met kasteelallures. Aansluitend daarbij werd een parkje in landschapsstijl aangelegd. Tijdens het interbellum, toen het slechter ging met de fruitteelt, werden veel herenboerenparkjes weer omgevormd tot cultuurland. Vandaag zijn ze erg zeldzaam geworden⁵⁶ In Oost-Vlaanderen is een soortgelijk fenomeen geconstateerd bij boeren die brouwer zijn geworden⁵⁷.

1.2.3. De hoogstamboomgaard

Bij de meeste boerderijen lag vroeger een hoogstamboomgaard, die tevens als erfweide diende en waarin kippen en kleinvee vrij rondliepen⁵⁸. Dat was althans in grote delen van Vlaanderen het geval. Alleen in de kuststreek en in de Kempen waren boomgaarden zeldzaam. De meeste boomgaarden waren omgeven door meidoornhagen⁵⁹. De meest geteelde fruitsoorten waren appels, peren, kersen, krieken en pruimen. Daarnaast werden ook notenbomen en enkele minder bekende fruitbomen aangeplant, vaak als solitair of in kleine groepjes, zoals mispel, gele kornoelje, moerbeï en kweeper. De opbrengst van de boomgaard was in de eerste plaats bestemd voor de boer en zijn gezin. Commerciële fruitteelters waren tijdens het ancien régime alleen in de omgeving van de grote steden te vinden. Deze commerciële boomgaarden waren niet gekoppeld aan boerenerven.



FIG. 54 – Een hoogstamperenboom op de huisweide bij een hoeve in Pittem (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

⁵⁶ De Maegd & Van den Broeck 2007, 27.

⁵⁷ Mededeling Geert Van der Linden.

⁵⁸ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 477.

⁵⁹ Lindemans 1952, I, 405.

Hoogstamfruitbomen op boerenerven hebben een grote cultuurhistorische waarde. Tijdens de bloeiperiode vormen ze de sier van de boerderij. Boerderijen met bloeiende fruitbomen waren bij verscheidene Vlaamse schilders, waaronder Valerius de Saedeleer, een geliefd thema in de schilderkunst. De fruitbomen die we vandaag nog op de boerenerven aantreffen, behoren vaak tot zeldzame variëteiten, die een hoge wetenschappelijke waarde kunnen hebben.



FIG. 55 – Twee gekandelaarde linden als welkomstbomen bij een boerenerf in de Grote Leiestraat in Anzegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

FIG. 56 – Door drie linden beschaduwde kapel bij toegangsdreef van de hoeve Oud Hof van Bellegem in Bellegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2003).



1.2.4. De toegang

1.2.4.1. De welkomst- en kapelbomen

Vroeger was het de gewoonte om de toegang tot de boerderij te markeren met twee bomen, de zogenaamde welkomstbomen. Bij sommige boerderijen zijn deze welkomstbomen tot op heden bewaard gebleven. Godvruchtige boeren plantten op hun erf een kapelboom (een boom waarin een houten kapelletje was opgehangen).

De welkomstbomen en kapelbomen waren meestal lindes. Ook voor schermbeplantingen werden vaak geleide en gekandelaarde lindes gebruikt. Het aanplanten van lindes op boerenerven heeft een eeuwenoude traditie, die teruggaat tot de middeleeuwen.

1.2.4.2. De toegangsdreef

Toegangsdreven kwamen slechts voor bij boerderijen van enig aanzien zoals herenboerderijen of pachthoeves van abdijen. De toegangsdreef kon bestaan uit knotbomen, gekandelaarde bomen of opgaande bomen. Knotwilgen leverden tenen voor mandenmakers en bindtenen voor bepaalde teelten. Boeren vlochten vaak hun eigen manden, met name grovere manden zoals aardappelmanden. Vóór 1850 kwamen op vele boerenerven ook knoteiken voor. Bij herenboerderijen had de toegangsdreef vaak een representatief karakter. Daarom werd hier de voorkeur gegeven aan opgaande bomen zoals olmen, lindes en paardenkastanjes. In sommige streken



FIG. 57 – Dreef met notelaars bij de hoeve Stroevenbos in Hagelstein in Sint-Martens-Voeren (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).



FIG. 58 – Het geriefhoutbosje bij een hoeve in de Sint-Annastraat in Rozebeke (Collectie Onroerend Erfgoed, Geert Van der Linden).

kwamen ook dreven van eiken, abelen, notenbomen en fruitbomen voor. Het begin van de dreef werd vaak gemarkeerd door twee welkomstbomen, meestal lindes, ook als de rest van de dreef uit een andere boomsoort bestond. In de pachtcontracten werd vaak bepaald dat de pachter de bomen van de dreef periodiek mocht snoeien en dat hij het snoeihout mocht behouden. Het opgaand hout moest hij echter laten staan.

1.2.5. Het geriefhoutbosje

Vroeger legden de boeren dikwijls een bosje aan bij hun boerderij dat geriefhout leverde voor het maken van houten omheiningen (wilgen), voor het vervaardigen van stelen en stokken (bijvoorbeeld es, Spaanse aak en gele kornoelje), en voor vakwerk (bijvoorbeeld hazelaar). Bij kasteel- en abdijhoeves werden daarenboven bomen en struiken aangeplant die geriefhout voor specifieke toepassingen leverden. Als de kasteel- of abdijhoeve een water- of windmolen bezat, waren er meestal geriefbosjes te vinden die hout leverden voor onderdelen van het molenwerk, zoals mispel en rode en gele kornoelje⁶⁰.

Geriefhoutbosjes werden normaliter niet op het erf aangelegd, maar het kwam wel voor dat de boer een of meer solitaire bomen op zijn erf aanplante om over geriefhout voor specifieke toepassingen te beschikken. In de Vlaamse Ardennen bijvoorbeeld treft men vaak Spaanse aak aan als knotboom in kaphagen. Het snoeihout werd waarschijnlijk vooral als geriefhout (onder meer voor zweepstokken en stelen voor gereedschap) en als brandhout gebruikt. Sommige exemplaren maken daarenboven kurklijsten aan. Takken met kurklijsten lenen zich tot het maken van hoenderstokken: de schors van de gebruikte tak valt niet af, zodat de vogels een goed houvast hebben en niet van de tak glijden. Vandaar dat de Spaanse aak ook ‘kippenhout’ genoemd wordt⁶¹.

⁶⁰ Bauters & Pouw 2002.

⁶¹ Van den Brecht 2006, 239

1.3. Hoegevormen en hun geografische spreiding

De eisen die doorheen de tijd mede op basis van de bodemgesteldheid aan het landbouwbedrijf werden gesteld, vormden op de eerste plaats het kader waarbinnen de boerderij zich ontwikkelde. Dit belette evenwel niet dat ook andere factoren, zoals de beschikbaarheid van bouwmaterialen, de nabijheid van stedelijke afzetgebieden, de rijkdom en status van de bewoners en culturele tradities, voor sterk uiteenlopende regionale ontwikkelingen zorgden. Boerderijen vormen immers evenzeer een spiegel van culturele en sociaal-economische ontwikkelingen⁶². Het resultaat is dat de historische hoeve in Vlaanderen zich naar de vorm in drie types laat onderscheiden:

- a. de gesloten of semi-gesloten hoeves
- b. de hoeves met losse bestanddelen
- c. de langgestrekte hoeves



FIG. 59 – Vierkantshoeve in de Proenhofstraat in Ruten (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

1.3.1. De gesloten of semi-gesloten hoeve

1.3.1.1. De gesloten hoeve

Een 'gesloten hoeve', ook wel eens een 'vierkantshoeve' genoemd, is een hoeve waarvan de diverse bestanddelen haaks op elkaar aansluiten, waardoor een vierkante of rechthoekige plattegrond ontstaat met centraal een afgesloten binnenplaats⁶³. Deze binnenplaats is alleen toegankelijk langs een inrijpoort⁶⁴.

Tot de meest bekende voorbeelden behoren de gesloten hoeven in Haspengouw⁶⁵. Deze zogenaamde Haspengouwse hoeven zijn doorgaans grote, gesloten gebouwencomplexen die zich in en rondom de dorpskernen of langsheen de dorpsstraten situeren. Van buitenuit vertonen de gebouwen een gesloten, ontoegankelijk uitzicht. De voorgevels zijn naar het erf gericht. Hoewel de oriëntatie verschilt, is de schikking van de gebouwen vrij uniform. Het poortgebouw (met duiventil boven de inrijpoort) heeft een torenachtig aspect en wordt geflankeerd door lage stallen. Het woonhuis bevindt zich doorgaans haaks op de poortvleugel, links of rechts van het erf. De stallen en de schuur nemen de twee overige zijden in. Het karrenhuis, meestal een open constructie, leunt doorgaans tegen de achtergevel van de schuur aan. Soms is in de schuur voor de berging van de wagens een plaats voorzien. Op het erf bevindt zich de mestvaalt; de moestuin ligt gewoonlijk achter het woonhuis, en een boomgaard vormt eveneens een gebruikelijk element in de onmiddellijke omgeving van een Haspengouwse hoeve⁶⁶. Typisch voor de Voerstreek is de voetgangersdoorgang naast de inrijpoort. Elders in Limburgs Haspengouw is een dergelijke doorsteek immers zeldzaam⁶⁷.

⁶² Koldewij e.a. (red.) 2003, 13; Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 11.

⁶³ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/typologie> (dd. 21.10.2013).

⁶⁴ Trefois 1978, 163-172; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 243.

⁶⁵ In Vlaanderen strekt Haspengouw zich uit over een deel van Limburg (met als steden Bilzen, Borgloon, Sint-Truiden en Tongeren) en Vlaams-Brabant (met Landen, Tienen en Zoutleeuw).

⁶⁶ Schlusmans m.m.v. Gyselinck, Linters, Wissels, Buyle & De Graeve 1981, xli-xliii (arrondissement Hasselt); Schlusmans 1990, xxxix-xliii (kantons Riemst en Tongeren).

⁶⁷ Schlusmans 1992, xxxviii-xxxix (kanton Voeren).

Van deze Haspengouwse hoeve komt tevens een variëteit voor die in oorsprong ook reeds tot de tweede helft van de 18de eeuw teruggaat. In deze variëteit, die onder meer in de Voerstreek en het kanton Borgloon⁶⁸ wordt aangetroffen, blijft de aanleg gesloten, maar richt het woonhuis, doorgaans een dubbelhuis, zich thans met zijn gevel naar de straat. Deze op de stadswoning geïnspireerde gevel, waarin de inrijpoort is geïntegreerd, verdoezelt de hoevefunctie, het erf en de dienstgebouwen⁶⁹.



FIG. 60 – De vierkantshoeve Casselaer met haaks op de straat gesitueerd boerenhuis in de Basiliekstraat in Sint-Truiden (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 61 – Vierkantshoeve met voetgangersdoorgang in Brabant in Sint-Pieters-Voeren (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 62 – De vierkantshoeve met boerenhuis evenwijdig met de straat in Onderdorp in 's Gravenvoeren (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 63 – Witgekalkte vierkantshoeve in de Domentveldstraat in Essene (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Eveneens beeldbepalend voor de leemstreek in Vlaams-Brabant zijn de Brabantse gesloten hoeven, die zowel kleine als middelgrote en grote exploitaties betreffen. Bijzonder landschapskenmerkend tot voor enkele decennia waren de vierkantshoeven met gewitte gevels op gepikte plint, die soms met uitzondering van de boerenwoning onder aaneengesloten pannen zadeldaken steken⁷⁰. Door verschraling komen ze thans minder voor.

Vierkantshoeven zijn ook determinerend in Zandlemig-Vlaanderen, zoals bijvoorbeeld in het kanton Oudenaarde, waar ze evenwel in de meeste gevallen een vrij recent fenomeen betreffen. Ze dateren doorgaans

⁶⁹ Schlusmans 1992, xxxviii-xxxix (kanton Voeren); Schlusmans 1996, xxxii-xxxiv (kantons Bilzen en Maasmechelen).

⁷⁰ Zie Genicot, Van Aerschot, de Crombrugge, Sansen & Vanhove 1971 (arrondissement Leuven); De Maegd & Van Aerschot 1977, xvii (arrondissement Halle Vilvoorde).

van de tweede helft van de 19de eeuw en kwamen tot stand door ofwel een gedeeltelijke of volledige heropbouw van het bedrijf ofwel een uitbreiding van de bestaande hoevegebouwen. Voorheen was het hoevetype met losse bestanddelen er bepalend⁷¹. Tot het gesloten hoevetype behoren ook de hoeven in de Leiestreek (tussen Kortrijk en Gent) die aanleunen bij de grote Franse en Waalse gesloten ‘cense’-hoeven met inrijpoort.



FIG. 64 – Vierkantshoeve in Meldert (Babelomstraat 4) (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 65 – Vierkantshoeve in Mater (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

1.3.1.2. De semi-gesloten hoeve

De ‘semi-gesloten hoeve’ wijkt in die zin af van de gesloten hoeve dat niet alle bestanddelen op elkaar aansluiten waardoor de centrale binnenplaats doorgaans langs meer dan één toegang toegankelijk is.

In oorsprong kwam dit hoevetype veel meer voor, maar in de loop van de 19de eeuw werden veel semi-gesloten hoeven dichtgebouwd. Dit was onder meer het geval in Droog-Haspengouw, terwijl dit in Vochtig-Haspengouw veel minder frequent gebeurde⁷². Meestal vulden stallen die hiaten in. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw nam het belang van de veeteelt immers toe, wat een uitbreiding van deze hoevegebouwen noodzakelijk maakte.



FIG. 66 – De semi-gesloten hoeve Hof ter Kalken in Mollem (Vrijlegem 48) (Collectie Onroerend Erfgoed, Brussel).

Vandaag komen semi-gesloten hoeven nog veelvuldig voor, onder meer in Zandlemig-Vlaanderen, dat het zuidelijke deel van de provincies Oost- en West-Vlaanderen en het meest westelijke deel van de provincie Brabant omvat. Zo domineert dit hoevetype onder meer in de kantons Destelbergen en Oosterzele⁷³ en in de stad Oudenaarde met zijn fusiegemeenten (arrondissement Oudenaarde). De belangrijkste bedrijfsgebouwen omvatten de schuur, de stallen, het wagenhuis en het bakhuisje. Middenin of in een hoek van het erf bevindt

⁷¹ Verbeeck & Tack 1998, xxxix (kanton Oudenaarde).

⁷² Pauwels & Schlusmans m.m.v. Muyltermans & Rombouts 1999, xxx-xxxiii (kanton Borgloon).

⁷³ Bogaert & Verbeeck 1989, xxxi-xxxii (kantons Destelbergen en Oosterzele).

zich de - thans veelal opgevulde – mestvaalt. Als schuurtype komt veelal de dwarsschuur voor, met een centrale, veelal korbboogvormige poort of doorrit. De aan de veesoort aangepaste stallen zijn hetzij in een aparte vleugel, hetzij samen met de schuur in één gebouw ondergebracht. Het bakhuis, nagenoeg steeds van het tweeledige type met afzonderlijke zadeldakjes, is opgetrokken uit baksteen en al of niet gewit. Van de vroeger veel voorkomende waterputten in het bestudeerde gebied resteren er nog een aantal in gesloten overdekking met zadeldak, gelegen vlakbij of tegen de voor- of achtergevel van het boerenhuis⁷⁴.



FIG. 68 – De semi-gesloten modelhoeve Sint-Isidorushoeve in Poppel (Mierdsedijk 120) (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

FIG. 67 – De semi-gesloten hoeve 't Spookhof of 't Verbrand Hof in Oudenaarde (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

In de Noorderkempen komt dit hoevetype eveneens voor onder de zogenaamde modelhoeven, die her en der in de 19de-eeuw werden gebouwd in functie van de grootschalige heideontginningen. Een apart woonhuis met eventueel wederzijdse aanbouwen en haakse stallen en schuur maken het U-vormig opgebouwde complex uit. Typerend zijn de koelkelders voor het stockeren van melk⁷⁵.

1.3.2. De hoeve met losse bestanddelen

Met een 'hoeve met losse bestanddelen' wordt een hoeve bedoeld waarvan de verschillende bestanddelen van doorgaans één bouwlaag, in het bijzonder het boerenhuis, de stal(len) en de schuur, los van elkaar geschikt staan rond het erf. Deze schikking kan in een min of meer vierkante vorm zijn, maar ook in een

⁷⁴ Bogaert, Lanclus, Tack & Verbeeck 1996, xlvi-l (stad Oudenaarde met fusiegemeenten); Trefois 1978, 226.

⁷⁵ De Sadeleer & Plomteux 2002, liii (kanton Hoogstraten); De Sadeleer & Plomteux 2004, xli (kanton Arendonk).



FIG. 69 – Hoeve met losse bestanddelen in Koolskamp (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 70 - Het Groot Sint-Jansgoed, een hoeve met losse bestanddelen in Oedelem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

U-vorm of in een L-vorm⁷⁶. Het boerenhuis situeert zich doorgaans in het noorden van het erf. Daarop loodrecht ingeplant staan links en rechts de stal- en schuurvleugel. De meest open zijde is bijna steeds naar de toegangsweg gekeerd en ervan afgesloten door een hek. Het alleenstaande bakhuys bevindt zich ofwel op het erf ofwel achter de boerenwoning. Deze open bebouwing bood alvast voordelen bij uitbreiding of aanpassing, brandbestrijding en toegankelijkheid van de gebouwen. Soms loopt rond de hoeve een ringgracht, die veelal enkelvoudig, maar ook wel eens meervoudig is. Bij een aantal ‘hoeves met walgracht’ neemt deze gracht een achtvorm aan, waarbij het woonhuis omgeven is door een ringgracht die aansluit op de gracht die het erf omsluit. Het woonhuis staat in dit geval op een aarden heuveltje (motte) dat is opgehoogd met de aarde uit de gracht. Verwacht mag worden dat deze ‘hoeves met walgracht’ archeo-historisch belangrijk zijn⁷⁷. In veel gevallen is de historische walgracht echter gedempt, maar wel nog afleesbaar in het landschap.



FIG. 71 - De omwalde hoeve Sissau met losse bestanddelen en boerenhuis op mottesite in Oeren (Collectie Dienst Cultuur & Toerisme Alveringem).

Dit hoevetype komt in Vlaanderen het meest voor. In verscheidene traditionele landschappen vormt de hoeve met losse bestanddelen zelfs het doorsnee-hoevetype. Dit is onder meer het geval in de Kustpolders⁷⁸, in de Scheldepolders⁷⁹, in Zandlemig-Vlaanderen⁸⁰, in Zandig-Vlaanderen⁸¹ en in Droog- en Vochtig-Haspengouw⁸².

⁷⁶ Informatie <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/typologie> (dd. 21.10.2013).

⁷⁷ Trefois 1978, 153-160; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 244-247.

⁷⁸ Delepierre & Lion m.m.v. Huys 1982, xlili-xliv (arrondissement Veurne).

⁷⁹ Wylleman, Plomteux & Steyaert 1985, lxxi-lxxix (arrondissement Antwerpen).

⁸⁰ Bogaert & Verbeeck 1989, xxxi-xxxii (kantons Destelbergen en Oosterzele); Lanclus m.m.v. Bogaert 1989, xxxi-xxxiii (kanton Nevele); De Gunsch, Metdepenninghen, Tansens & Vanneste 1999, xxv (kanton Roeselare); De Gunsch, Metdepenninghen & Vanneste 2001, xli-xlii (kantons Hooglede, Izegem en Lichtervelde).

⁸¹ Lanclus & Verbeeck 1993, xxxi-xxxiii (kantons Evergem & Lochristi); De Gunsch, Metdepenninghen & Vanneste 2001, xli-xlii (kantons Hooglede, Izegem en Lichtervelde).

⁸² Schlusmans F. m.m.v. Gyselinck, J. Linters, Wissels R., Buyle M. & De Graeve M.-C. 1981 (arrondissement Hasselt); Schlusmans 1992, xxxviii-xxxix (kanton Voeren); Schlusmans 1996, xxxii-xxxiv (kantons Bilzen en Maasmechelen).

Soms, zoals in de Scheldepolders op de linker Scheldeoever⁸³, behoren zowel de kleine als de middelgrote hoeven tot het hoevetype met losse bestanddelen. In andere regio's, zoals de Scheldepolders op de rechter Scheldeoever⁸⁴ of de Zuiderkempes⁸⁵, maken enkel de rijkere, middelgrote hoeven dit hoevetype uit. Witgekalkt en tegen het opspattend regenwater voorzien van een gepikte plint vormen ze in de Kustpolders⁸⁶ en in een deel van Zandig-Vlaanderen, meer bepaald in het Waasland⁸⁷, zelfs een typisch landschapselement. Typisch voor de Kustpolders is bovendien de gele baksteen waarin de hoevegebouwen zijn opgetrokken.

In een deel van Zandlemig-Vlaanderen, zoals in de kantons Ieper, Poperinge, Wervik, Zonnebeke en Roeselare, laten deze hoeven zich soms bijkomend kenmerken door een hopast, veelal herkenbaar aan zijn draaimuts(en), en een - na 1940 veelal tot tabaksast aangepaste – cichoreiast. Deze typische gebouwen liggen omwille van het brandgevaar meestal enigszins afgezonderd van het erf⁸⁸. In de regio Aalter - Nevele, waar vooral de grotere hoeven tot het hoevetype met losstaande bestanddelen behoren, zijn de schuur, de stallen en de andere bedrijfsgebouwen soms in één gebouw samengebracht⁸⁹. Kenmerkend voor de Zandstreek, en in het bijzonder de kantons Evergem en Lochristi, is dat de stallen, het wagenhuis en ook de aardappelkelder met de schuur soms zijn ondergebracht in één bedrijfsgebouw⁹⁰. In Vochtig-Haspengouw laat het woonhuis, dat trouwens zeer sterke gelijkenissen vertoont met de Kempische hoevewoning, zich in twee van de uiterste traveeën onderscheiden door een onderkelderde opkamer⁹¹.



FIG. 72 – Hoeve met L-vormig woonstalhuis en losse bestanddelen in Turnhout (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Een variëteit die onder meer voorkomt in de Noorderkempes waar de hoeve met losstaande bestanddelen trouwens het meest voorkomende hoevetype is⁹², is de hoeve waarvan het woonstalhuis door de haakse aanbouw van stallen geen langgestrekte, maar een L-vorm aanneemt⁹³. In de Zuiderkempes behoort de hoeve met woonstalhuis en afzonderlijke schuur tot het meest voorkomende hoevetype⁹⁴.

⁸³ Wylleman, Plomteux & Steyaert 1985, lxxix.

⁸⁴ Wylleman, Plomteux & Steyaert 1985, lxxi-lxxix

⁸⁵ In het bijzonder de kantons Lier (zie Kennes & Wylleman 1990, xxxvii-xl), Duffel en Heist-op-den-Berg (zie Kennes & Steyaert 1997, xxvi-xxxiii).

⁸⁶ Delepierre & Lion m.m.v. Huys 1982, xlili-xlv (arrondissement Veurne).

⁸⁷ Demey 1981, xxvi-xxviii (arrondissement Sint-Niklaas).

⁸⁸ Delepierre & Lion m.m.v. Huys 1987, xxxii-xxxiv (kanton Ieper); Delepierre & Huys m.m.v. Lion 1989, xxviii-xxxi (kanton Poperinge); Delepierre, Huys m.m.v. Lion 1991, xxiv-xxv (kantons Mesen, Wervik en Zonnebeke); De Gunsch, Metdepenninghen, Tansens & Vanneste 1999, xxvi (kanton Roeselare).

⁸⁹ Lanclus m.m.v. Bogaert 1989, xxxi-xxxiii (kanton Nevele).

⁹⁰ Lanclus & Verbeeck 1993, xxxi-xxxiii (kantons Evergem en Lochristi).

⁹¹ Schlusmans m.m.v. Gyselinck, Linters, Wissels, Buyle & De Graeve 1981, xli-xliii (arrondissement Hasselt).

⁹² De Sadeleer & Plomteux 2002, xlix (kanton Hoogstraten); De Sadeleer & Plomteux 2004, xl (kanton Arendonk).

⁹³ De Sadeleer & Plomteux 1997, xxxix-l (kanton Turnhout).

⁹⁴ Kennes & Steyaert 2001, xxxix (kanton Herentals).

Een aparte groep hoeven met losse bestanddelen zijn de schranshoeven in de Kempen. Deze hoeven gaan terug op gemeenschappelijke, omgrachte gronden, waarop de dorpsgemeenschap zich in tijden van gevaar terugtrok. In de loop van de relatief vredevolle 18de eeuw verdween het gebruik van de schansen als toevluchtsoorden en groeiden ze uit tot echte landbouwondernemingen⁹⁵.

1.3.3. De langgestrekte hoeve

Een 'langgestrekte hoeve', ook soms aangeduid als 'langgevelhoeve', is een hoeve met een langgerekt grondplan, waarbij huis, schuur en stalling in één richting aan elkaar zijn gebouwd⁹⁶. Van het woonhuis is de erfgevel meestal naar het zuiden georiënteerd. De schuur ligt doorgaans aan de westzijde als buffer tegen slagregens en gure westenwinden⁹⁷.

Tot de meest bekende voorbeelden behoren de langgestrekte hoeven in de Kempen. In dit gebied, dat zich uitstrekt over het grootste deel van de provincies Antwerpen en Limburg alsook ook het noorden van Vlaams-Brabant, laat de zogenaamde Kempische hoeve zich niet alleen kenmerken door zijn langgestrekte aanleg, maar ook door zijn vakwerkbouw. Al kan de ordonnantie van de hoeveonderdelen nogal verschillen, het woonhuis ligt altijd naast de stal. De varkensstal situeert zich sinds de opkomst van de varkensteelt in de 19^{de} eeuw onder een lessenaarsdak tegen één der zijgevels. De waterput en het bakhuis bevinden zich vlak bij de hoeve. In het landschap liggen deze hoeven dikwijls op grote afstand van elkaar verspreid⁹⁸. In de Zuiderkempen, zoals in het kanton Westerlo, laat het agrarisch verleden zich, naast enkele meer prestigieuze meerledige boerderijen, hoofdzakelijk aflezen uit bescheiden langgestrekte hoeven⁹⁹. Ook de langgestrekte hoeven die in andere traditionele landschappen, zoals Zandlemig-Vlaanderen¹⁰⁰, Zandig-Vlaanderen¹⁰¹ en het Maasland¹⁰² voorkomen, betreffen meestal kleine(re) landbouwexploitaties.

Een voor de Noorderkempen unieke variëteit zijn de hoeven die in de vroege jaren 1950 in het kanton Arendonk naar Canadees model werden gebouwd. Deze hoeven die gekenmerkt worden door een combinatie van betonbouw en traditionele elementen, behoren deels tot het langgestrekte hoevetype, deels tot de hoeves met een T-vormige plattegrond¹⁰³.

⁹⁵ Kennes & Steyaert 2001, xli (kanton Herentals).

⁹⁶ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 243.

⁹⁷ Trefois 1978, 114-135.

⁹⁸ Schlusmans m.m.v. Gyselinck, Linters, Wissels, Buyle & De Graeve 1981, xli-xliii (arrondissement Hasselt); Kennes & Wylleman 1990, xxxvii-xl (Lier); Schlusmans 1996, xxxii-xxxiv (kantons Bilzen en Maasmechelen); Kennes & Steyaert 2001, xxxix (kanton Herentals); Kennes & Steyaert 1997, xxvi-xxxiii (kantons Duffel en Heist-op-den-Berg); De Sadeleer & Plomteux 2004, xl (kanton Arendonk); Schlusmans 2005, li-liiii (kanton Bree); Pauwels 2005a, xxxv-xl (kanton Neerpelt); Pauwels 2005b, xxxviii-xlii (kanton Peer).

⁹⁹ Kennes & Steyaert 2000, xxxv (kanton Westerlo).

¹⁰⁰ Verbeeck & Tack 1998, xxxix (kanton Oudenaarde); Bogaert, Lanclus, Tack & Verbeeck 1998, xxxvii (kanton Ronse); De Gunsch, Metdepenninghen, Tansens & Vanneste 1999, xxv (kanton Roeselare).

¹⁰¹ Lanclus m.m.v. Bogaert 1989, xxxi-xxxiii (kanton Nevele); Bogaert & Lanclus 1991, xxxv-xxxvii (kantons Deinze en Nazareth).

¹⁰² Schlusmans 2005, li-liiii (kanton Maaseik).

¹⁰³ De Sadeleer & Plomteux 2004, xlii (kanton Arendonk).

Een apart fenomeen is de neerslag van de gezinsverpleging die zich bij langgestrekte hoeven in Geel uitte in de vorm van aangebouwde, al dan niet van tralies voorziene kamers die inzake grootte, ligging en uitrusting aan de opgelegde richtlijnen moesten voldoen¹⁰⁴.

Kenmerkend voor de langgestrekte hoeven in de Vlaamse Ardennen is de hooiberg of hooischoor die zich meestal achter de boerderij bevindt. Bakhuizen komen er daarentegen slechts sporadisch voor¹⁰⁵.



FIG. 73 – Langgestrekte hoeve in Hasselt (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).



FIG. 74 – De hoeve Reinaerthof, één van de twee langgestrekte hoeven naar Canadees model in Dessel (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

In het Maasland ontwikkelde zich in de 19^{de} eeuw een variëteit op het langgestrekte hoevetype, namelijk de L-vormige hoeve. De woning ligt doorgaans loodrecht op de straat. Haaks daarop sluit de dwarsschuur aan, met in de hoek de stal, gedeeltelijk in de woningvleugel, gedeeltelijk in de schuurvleugel. De mestvaalt bevindt zich vóór de schuur¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Kennes & Steyaert 2002, xlvi (kanton Mol).

¹⁰⁵ Bogaert, Lanclus, Tack & Verbeeck 1998, xxxvii (kanton Ronse).

¹⁰⁶ Schlusmans 1996, xxxii-xxxiv.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam aan de verscheidenheid die de historische boerderijen kenmerkt, geleidelijk een einde. Ongeacht hun situering of bedrijfstype lijken de na de oorlog gebouwde hoeves steeds meer op elkaar. Deze uniformisering van de hoevenbouw hing samen met de revolutionaire veranderingen die het landbouwbedrijf in Vlaanderen, net als in de rest van West-Europa, na 1945 kenmerkten en de traditionele hoeve meer en meer tot een anachronisme maakten. Zowel aan het woon- als aan het bedrijfsgedeelte werden eisen gesteld waaraan historische boerderijen nauwelijks op een verantwoorde manier konden worden aangepast. Er ontstonden gestandaardiseerde boerderijen van nieuwe, goedkopere bouwmaterialen als staal en beton¹⁰⁷.

2.1. Behoud door inhoud

Samen met het landschappelijk erfgoed vormt het bouwkundig erfgoed het meest tastbare deel van het cultuurarchief van Vlaanderen. Doordat het ons omringt en we er dan ook dagelijks mee in aanraking komen, maakt dit onroerend erfgoed het meest wezenlijke, minst abstracte deel van onze culturele identiteit uit. Als nalatenschap van vorige generaties vormt het het collectief geheugen en geweten van Vlaanderen. Als erfgenamen én toekomstige erflaters is het dan ook onze plicht om dit cultuurarchief als goede rentmeesters te beheren¹⁰⁸.

Onze leefomgeving, waarvan het onroerend erfgoed zo sterk deel uitmaakt, is echter voortdurend in beweging en onderhevig aan veranderingen. In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden is het onroerend erfgoed mee hierdoor vluchtiger dan verwacht. Kostbare erfgoedwaarden vallen spijtig genoeg nog altijd ten prooi aan ondoordachte ruimtelijke ontwikkelingen, zeker wanneer historisch waardevolle gebouwen hun oorspronkelijke bestemming geheel of gedeeltelijk hebben verloren. Gelukkig heeft het erfgoedbeleid, in het bijzonder sinds het monumentendecreet van 1976, ervoor gezorgd dat van ons woon- en werkgerelateerd cultureel erfgoed nog een vrij ruim aanbod van onroerende relictten bewaard bleef. In een aantal gevallen is hun behoud vandaag enkel en alleen nog ingegeven door hun culturele waarde als materieel collectief geheugen. Om de behoudsoptie, in een aantal gevallen benadrukt door een erkenning als beschermd monument, ook op langere termijn hard te maken vragen deze erfgoedrelictten om een passend onderhoud. In de greep van de vergankelijkheid is hun authenticiteit immers zeer kwetsbaar¹⁰⁹. Omdat zonder inhoud onderhoud in de regel uitblijft is de beste garantie op onderhoud het monument op een passende wijze opnieuw maatschappelijk relevant te maken. Het internationaal gehanteerde Charter van Venetië poneert trouwens zeer duidelijk dat “voor het behoud van monumenten het altijd gewenst is daaraan een maatschappelijk nuttige bestemming te geven”. Nog directer is de door België ondertekende Conventie van Granada, die in artikel 11 stelt: “Rekening houdend met de architectonische en historische aard van het erfgoed, verplicht iedere Partij zich tot het bevorderen van:

- het gebruik van de beschermde goederen, rekening houdend met de behoeften van het hedendaagse leven
- het zodanig aanpassen van oude gebouwen dat die voor nieuwe doeleinden kunnen worden gebruikt.¹¹⁰

¹⁰⁷ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 13 & 27.

¹⁰⁸ Becuwe & Vereecke 2011,7.

¹⁰⁹ Zie [Becuwe & Hillewaert] 1992.

¹¹⁰ Becuwe & Vereecke 2011,7-8.

Bij dit streven naar behoud-door-ontwikkeling dient de maatschappelijke reïntegratie van een waardevol gebouw of complex, zoals een historische hoeve, te gebeuren vanuit een respect voor de aanwezige erfgoedwaarden. Deze vrij moeilijke, maar wel uiterst boeiende uitdaging veronderstelt dan ook van al wie met erfgoedbeheer bezig is, creativiteit en maatwerk. Het valoriserend behoud van de authenticiteit en contextuele kwaliteiten staat vaak op gespannen voet met de hedendaagse normen inzake onder meer functionaliteit, toegankelijkheid, veiligheid en ecologische duurzaamheid. De kunst bestaat erin om dit spanningsveld op een voor het monument passende wijze met een creatieve oplossing te ontzenuwen. Daarom is het zeer belangrijk om bij het ontwikkelen van een erfgoedproject altijd te vertrekken vanuit de authenticiteit van het voor hergebruik of herbestemming voorgestelde onroerend goed en zijn omgeving. Onderzoek naar de bouwhistorie, mede vanuit de historische functies, én het planmatig in beeld brengen van het gebouw zijn dan ook primordiale stappen in het ontwikkelingsproces. Zonder deze kennis is het onmogelijk om de draagkracht van het monument te kennen. Pas dan ervaart men het kader waarbinnen hergebruik of herbestemming mogelijk zijn zonder ingrepen te voorzien die de erfgoedwaarden onrecht aandoen. Een historisch waardevol gebouw is immers als een verhaal dat in opeenvolgende hoofdstukken te boek is gesteld. Herbestemmen is aan dit boek een nieuw hoofdstuk toevoegen dat naadloos op de bestaande verhaallijn aansluit. Enkel uitgaan van de maximale bruikbaarheid van het casco is dan ook volledig uit den boze.

Enmaal het beheerskader – op basis van het casuele onderzoek naar het erfgoedverhaal van het gebouw(encomplex) en zijn omgeving – is gekend, ligt de uitdaging voor om deze met een actuele, duurzame bestemming in te vullen. Een veel gehoorde stelling is dat het behoud van de oorspronkelijke of historische functie altijd de beste bestemming is. In veel gevallen gaat deze zienswijze zeker op of is het aanbevolen aan te sluiten bij de authentieke bestemming. In sommige gevallen kan deze optie ook nadelig zijn. Gezien bijvoorbeeld de hedendaagse eisen inzake wooncomfort varen historische woonhuizen met een zeer grote authentieke gaafheid wel eens beter bij een nieuwe bestemming.



Bij het ontwikkelen vanuit de draagkracht van een nieuwe actuele bestemming kan men echter niet om een aantal externe randvoorwaarden heen. Door zijn grondgebonden en dus ruimtelijk karakter is een waardevol gebouw immers onderhevig aan diverse sectorale, soms minder erfgoedvriendelijke regelgevingen. Het voorafgaandelijk in kaart brengen van dit legistische labyrint is dan ook een vereiste om tot een geïntegreerd bestemmingsvoorstel te komen. Zo vormde het ruimtelijke bestemmingsbeleid zelfs voor beschermde monumenten lange tijd een soms onoverkomelijke hinderpaal. Ofschoon (soms) eeuwenoud bleek een monument 'plots' zonevreemd te zijn¹¹¹. Gelukkig heeft de decreetgever deze aberratie enkele jaren geleden in

¹¹¹ [Becuwe & Schoenmakers] 1999, 18-19.

die zin weggewerkt dat mits intersectoraal overleg voor beschermde monumenten van de bestemmingsplannen kan afgeweken worden. Ook al te rigide bestemmingsvoorwaarden, zoals een verplichte herbestemming als eengezinswoning voor bijvoorbeeld monumentale hoeves, kastelen en landhuizen, werden hierbij versoepeld. Toch zijn er nog altijd stringente ruimtelijke bestemmingsplannen die bij het herdefiniëren van een al dan niet beschermd monument dienen afgetoetst. Vanuit een terechte vrees voor verstedelijking heeft de overheid de gebruiksmogelijkheden van het buitengebied immers ingeperkt¹¹².

Andere randvoorwaarden waarmee bij het herbestemmen een afstemming moet worden bereikt, zijn bijvoorbeeld erkenningen als beschermd dorps- of stadsgezicht, beschermd landschap, ankerplaats, archeologische zone, VEN-gebied, Vogelrichtlijngebied of Habitatgebied. Van een andere aard, maar niet minder belangrijk bij het ontwikkelen van een geïntegreerde bestemming zijn evenzeer de omgevingsfactoren. Een waardevol pand in een woonomgeving vraagt een andere benadering dan een desolate hoeve in een landschappelijk waardevol gebied. Het in beeld brengen van en rekening houden met bijvoorbeeld de sociale, economische, verkeerskundige context van het erfgoedrelict, waarbij ook zich aandienende nieuwe tendensen in ogenschouw worden genomen, is dan ook ten zeerste aangewezen.

Het met respect voor de erfgoedwaarden functioneel herdefiniëren van een historisch waardevol gebouw is op zich reeds vrij complex. Nog minder evident is de bestemmingsproblematiek eigen aan monumentale erfgoedsites zoals grootschalige hoevecomplexen¹¹³. Onmiskienbaar vormt het verderzetten van de agrarische activiteit, al vraagt dit ook voortdurend aanpassingen¹¹⁴, in veel gevallen de beste garantie op het behoud van hun historisch karakter¹¹⁵. De voorbije decennia bleek dit economisch echter niet altijd mogelijk. De rol van de landbouw als economische drager van het landschap wordt immers steeds kleiner. Om het agrarisch erfgoed veilig te stellen voor de toekomst weerklinkt de roep om een adequate nieuwe bestemming alsmear luider. Gezien de omvang alsook de historisch gegroeide diversiteit aan functies van hoeves, die zich vertaalt in een amalgaam van hoofd- en bijgebouwen, is een gedifferentieerde invulling doorgaans aangewezen. Het uniform bestemmen van zowel de residentiële als de bedrijfsgebouwen zou een negatie inhouden van het integrale karakter van het ensemble. Zo blijkt zuiver residentieel hergebruik veelal het meest belastend voor de erfgoedwaarden van zowel de hoevegebouwen als het erf¹¹⁷. Belangrijk bij een functiedifferentiatie is evenwel dat de deelbestemmingen behalve maatschappelijk relevant ook onderling coherent zijn. Een onverzoenbaarheid van subfuncties ondermijnt de nieuwe leefbaarheid van het monumentale complex waardoor het erfgoedproject aan zijn eerste prioriteit, namelijk behoud, voorbijgaat¹¹⁸.

¹¹² Blekkenhorst e.a. 2000, 36; Daalhuizen 2004, 97.

¹¹³ Pollman 1994, 74-78.

¹¹⁴ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 7.

¹¹⁵ S.n. 2004a, 2; Ball, Edwards, Gaskell, Lake, Mathews, Owen & Trow m.m.v. Ryan 2006, 32; Pickles & Lake m.m.v. Trow, Menuge, Mitchell, Bond, Yates & Thomas 2006, 2.

¹¹⁶ Rijk, Bos & van Leeuwen 2007, 5.

¹¹⁷ Ball, Edwards, Gaskell, Lake, Mathews, Owen & Trow m.m.v. Ryan 2006, 34.

¹¹⁸ Becuwe & Vereecke 2011, 17.

2.2. Uitgangspunten

Een passende herbestemming en de toekomst van een historisch waardevolle hoeve op de boom van haar verleden. De fysieke verschijningsvorm van de oude functie kan én moet daarbij niet altijd integraal behouden blijven. Belangrijk is dat binnen de beperkingen van de oude vormen de mogelijkheden die deze voor nieuw gebruik bieden, in eerste instantie optimaal onderzocht, uitgepuurd en benut worden. Genereren de nieuwe functies in dit geval nieuwe vormen, dan is het belangrijk dat deze zich als een nieuwe 'laag' zo naadloos mogelijk hechten op de patine van de oude functie.

Hoezeer deze aanpak op de eerste plaats een attitude veronderstelt, laten enkele uitgangspunten bij de ontwikkeling van nieuwe functies binnen de vooraf uitgetekende draagkracht van het agrarisch erfgoed in kwestie zich aanbevelen.

2.2.1. Algemene uitgangspunten

- a. Bij de reconversie van historisch waardevolle hoeses is het van cruciaal belang **de ruimtelijke kwaliteiten van het buitengebied**, zowel wat het landschap als het gebouwd erfgoed betreft, zoveel mogelijk te respecteren¹¹⁹ en in geval van vroegere aantasting met kennis van zaken te herstellen.
- b. Het bepalen van een herbestemming voor een historische hoeve betreft geen eenrichtingsverkeer, waarbij de bebouwing onder elk beding aan de nieuwe functie wordt aangepast. De op basis van het bouwhistorisch onderzoek vastgestelde draagkracht bepaalt de mate waarin deze functie van de authentieke vorm kan en mag afwijken. De karakteristieke verschijning en architectuur van historische hoeses zijn immers in belangrijke mate bepalend voor de **regionale identiteit en herkenbaarheid van plattelandsgebieden**.
- c. Om een historische hoeve met respect voor haar erfgoedwaarden te herbestemmen is het ten zeerste aangewezen te vertrekken vanuit **een totaalplan**, dat niet alleen het gehele hoeve-ensemble in het vizier neemt, maar ook de onmiddellijke omgeving mee in rekening neemt. Blijft men bij de uitvoering ervan bij die integrale benadering, dan staat niets een fasegewijze implementatie in de weg.
- d. Soms wordt een historische hoeve echter sluimerend of fasegewijs herbestemd. De monumentale hoeve behoudt in wezen haar agrarische functie, maar speelt met een verbreding van de bedrijfsstrategie of het uitoefenen van een nevenfunctie in op de economisch wisselende omstandigheden. Landbouwschuren krijgen daarbij nogal eens een broedplaatsfunctie aangemeten om nevenbestemmingen uit te testen. Vaak maken deze keuzes aanpassingen aan de (monumentale) gebouwen noodzakelijk¹²⁰. Ook bij deze transformaties is het evenzeer aangewezen erover te waken om zo weinig mogelijk erfgoedwaarden van de historische hoeve aan te tasten. Lijken ze **bij deels verkapte partiële herbestemmingen** minder ingrijpend, de optelsom van de verschrallingseffecten geeft aan dat precies omwille hun voortschrijdend karakter **extra waakzaamheid** vereist is.

¹¹⁹ Daalhuizen 2004, 21.

¹²⁰ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 7.

2.2.2. Specifieke uitgangspunten

2.2.2.1. Hoevegebouwen

a. Volume

Bij de ontwikkeling van een herbestemmingsvoorstel doet een ontwerper, hoezeer hij of zij de wensen van de eigenaar ook wenst in te willigen, er goed aan uit te gaan van de mogelijkheden en beperkingen van de beschikbare structuur en ruimte. Een volledige benutting van het totale oppervlak gaat vaak ten koste van de historische indeling¹²¹. Zo worden zolderverdiepingen veelal als een volwaardig niveau functioneel ingevuld, terwijl een zolder een in wezen isolerende restruimte is.

b. Structurele indeling

Bij het herbestemmen van hoevegebouwen doet de ontwerper er goed aan om de erfgoedwaarden te vrijwaren door de bestaande ruimtelijke indeling of compartimentering zoveel mogelijk te handhaven¹²². Op een onomkeerbare wijze boerenwoningen en stallen openwerken tot grote ruimtes door dragende muren te slopen of monumentale schuren compartimenteren is niet aangewezen.



FIG. 75 – Hoeve 't Klokhof in Loppem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Zowel voor de woning als voor de stal als voor de schuur werden het bestaande volume en de authentieke indeling maximaal behouden.



FIG. 76 – Abdijhoeve in Landen (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Om de boerenwoning van de Abdijhoeve in Landen uit te breiden werd in de aanpalende stal een box ingebracht. Op deze wijze werd dit woonannex voorzien van hedendaags wooncomfort zonder dat de stal op een onomkeerbare wijze structurele ingrepen onderging.

¹²¹ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 7; S.n. 2013, 6.

¹²² S.n. 2013, 6.

c. Dak

De bestaande kapconstructies behouden, eventueel restaureren, is evenzeer een aanbevelenswaardig uitgangspunt. Belangrijk voor een ontwerper is dat hij zich behoedt voor het creëren van een zogenaamde dans der daklichten¹²³. Louter functioneel gedacht vanuit het interieur worden wel eens al te vlug ondoordacht ramen ingebracht, ook al situeren die zich langs de erfzijde.

Om ook de zolderverdieping functioneel te maken zorgen enkele stroken glazen dakpannen voor het nodige daglicht zonder het gesloten monumentale dakvlak te ontsieren en de authentieke dakconstructie ingrijpend aan te passen. Binnenin werden deze 'daklichten' bovendien op een eenvoudige, esthetische manier afgewerkt.



FIG. 77 – Hoeve in Vlaams-Brabant (Collectie Onroerend Erfgoed).



FIG. 78 – Torenhof in Brussegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Een zeer creatieve oplossing om daglicht binnen te halen zonder het authentieke karakter van daken en gevels aan te tasten is de van spiegels voorziene luchtschacht waarmee het Torenhof in Brussegem werd uitgerust.

¹²³ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 7.

d. Gevels

In de expressie van de nieuwe functie is het belangrijk om het oorspronkelijke karakter van de gevels te respecteren. Van de ontwerper wordt dan ook voldoende aandacht verwacht voor de verhouding open/gesloten. Om de herinnering aan de oorspronkelijke situatie en functie levend te houden dienen de breedtemaat van de vensters en de ritmiek ertussen gehandhaafd te blijven. Bij een bestemmingswijziging van stal naar woonruimte, waarbij in de praktijk de verleiding voor soms al te drastische ingrepen groot is, wordt echter geadviseerd de stalramen zoveel mogelijk te behouden. Wordt er gekozen voor grotere ingrepen of een aanbouw, dan is het aangewezen om deze op één plek te concentreren aan de gevel die niet vanaf de openbare weg te zien is¹²⁴.

Als er geopteerd wordt voor het isoleren van de buitengevels, dient de isolatie aangebracht te worden zonder zichtbare aanpassingen aan het exterieur. Ontoelaatbaar zijn dan ook werkzaamheden zoals het ommetselen van de buitengevels of het toevoegen van niet-oorspronkelijke boeiplanken omwille van de isolatie¹²⁵.

Waakzaamheid is eveneens geboden voor de verschillende graad van detailafwerking. Het woongedeelte vertoont doorgaans een meer uitgewerkte detaillering dan het (voormalige) bedrijfsgedeelte¹²⁶. Zo is in dit verband aandacht voor het authentiek voegwerk (voegvorm, speciesamenstelling en kleur) niet onbelangrijk. Het gezicht van de gevels wordt er immers in grote mate door bepaald¹²⁷.

Sobere integratie van lichtstrook in een hoofdzakelijk gesloten achtergevel op het Hof van Eggertingen in Millen.

e. Materiaal- en kleurengebruik

Zowel bij restauratiewerkzaamheden aan beschermde boerderijen als bij renovatiewerkzaamheden aan niet-beschermde hoeves met erfgoedwaarde is het van groot belang de historische afwerking te respecteren, te behouden en zelfs zoveel mogelijk te herstellen.

Een belangrijk aandachtspunt vormen dan ook de traditioneel toegepaste materialen en het gebruik van gebiedseigen kleuren¹²⁸. Dit sluit het gebruik van nieuwe materialen evenwel niet uit. Aangewezen is echter dat dit in overleg met de erfgoedconsulent gebeurt.



FIG. 79 – Het Hof van Ettertingen in Millen (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

¹²⁴ Pickles & Lake m.m.v. Trow, Menuge, Mitchell, Bond, Yates & Thomas 2006, 15; S.n. 2013, 11.

¹²⁵ S.n. [s.d.]a.

¹²⁶ S.n. [s.d.]a.

¹²⁷ S.n. 2013, 12.

¹²⁸ S.n. [s.d.]a.



FIG. 80 – De Blauwpoorthoeve in Westouter (Collectie Verne Fotografie).



FIG. 81 – Interieur van Pottemaeckershoeve in Zuienkerke (Collectie Onroerend Erfgoed, Kis Vandevorst – 2015).

Herinrichting van de Pottemaeckershoeve in Zuienkerke waarbij de woning met respect voor de erfgoedwaarden haar woonfunctie behield.

Zowel qua materialen als naar kleurengebruik werd bij de restauratie en herbestemming van de Blauwpoorthoeve in Westouter bewust aansluiting gezocht met de oorspronkelijke toestand.

f. Hedendaags comfort

Nieuwe bestemmingen, in het bijzonder woonbestemmingen, vereisen doorgaans aanpassingen aan hedendaagse vormen van comfort op het vlak van verwarming, verlichting, ventilatie, vochtregeling, isolatie, sanitaire voorzieningen, brandpreventie en – sinds enkele jaren met de intrede van de digitale maatschappij – (tele) communicatie en logistiek¹²⁹. Zonder deze aanpassingen komen in veel gevallen de toekomstperspectieven voor een gedeeltelijk of volledig gedesaffekteerde historische hoeve te vervallen. Cruciaal bij de integratie van deze comfortaccommodatie is echter het respect voor het historisch karakter van de hoeve¹³⁰. Ook bij het aanbrengen van buitenverlichting, die in oorsprong op een historische boerderij nauwelijks of niet aanwezig was, is een al te grote lichtvervuiling te vermijden. Het buitengebied met zijn historische hoeses hulde zich 's nachts immers in duisternis¹³¹.

¹²⁹ Pickles & Lake m.m.v. Trow, Menuge, Mitchell, Bond, Yates & Thomas 2006, 25-28.

¹³⁰ Pickles & Lake m.m.v. Trow, Menuge, Mitchell, Bond, Yates & Thomas 2006, 25.

¹³¹ Pickles & Lake m.m.v. Trow, Menuge, Mitchell, Bond, Yates & Thomas 2006, 29; Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 7.

De schuur

Bij het herbestemmen van een hoeve leent het meest beeldbepalende gebouw, de schuur, zich doorgaans het moeilijkst om mits behoud van de erfgoedwaarden, een nieuwe functie aangemeten te worden. Een schuur wordt immers gekenmerkt door een imposant volume, een enkel door statige poorten doorbroken beslotenheid, een veelal driebeukige open compartimentering en een monumentaal dakgebinte. Wenst men deze erfgoedwaarde van de schuur te respecteren, dan is het wenselijk deze herkenbaarheid te bewaren of bij ingrepen er over te waken dat deze omkeerbaar zijn.

g. Bijgebouwen

Op een hoeve zijn bijgebouwen even karakteristiek¹³² als hoofdgebouwen. In de praktijk zijn ze echter veel kwetsbaarder. Ze blijken immers het meest onderhevig te zijn aan veranderingsdrift. Bij herbestemming van een boerderij bestaan de aanpassingswerken in de helft van de gevallen onder meer uit de sloop van bijgebouwen. In de meeste gevallen worden ten behoeve van de nieuwe functie(s) nieuwe bijgebouwen gebouwd¹³³. Nochtans bepalen de authentieke bijgebouwen evenzeer mede de erfgoedwaarde van een historische hoeve.



FIG. 82 – hoeve Roden Duifhuizen in Sint-Denijs (Collectie Johan Vanhemmens).

De hoeve Roden Duifhuizen in Sint-Denijs vormt een schoolvoorbeeld van een hoeve waarvoor op een doordachte manier werd gezocht naar een passende inplanting van de landbouwloodsen zodat het behoud van de oude hoevegebouwen niet onder druk kwam te staan.

¹³² S.n. [s.d.]a.

¹³³ Daalhuizen 2004, 145.

2.2.2.2. Boerenerf

a. Erfindeling

Bij de (her)inrichting van het erf dient rekening gehouden te worden met de streekgebonden traditionele kenmerken als indeling en beplanting¹³⁴. Vandaag zijn, ook op nog agrarisch bedrijvige hoeves, in veel gevallen de typische moestuin en boomgaard verdwenen. Een stadstuin met gazon en borders is er veelal in de plaats gekomen¹³⁵. Het in oorsprong grotendeels onverharde erf is intussen ofwel volledig verhard ofwel deels verhard en deels ‘vertuind’. Bij herbestemming van een hoeve is het echter belangrijk het historisch karakter van zowel het gebouwenbestand als het erf en het omgevende landschap te respecteren en te behouden. Behoud en bij vermindering herstel van de oorspronkelijke erfstructuur op basis van een deskundige analyse van het historisch in het landschap geïntegreerde boerenerf zijn dan ook wenselijk. Een opdeling van de historische hoeve in verscheidene wooneenheden kan en mag dan ook niet leiden tot een visueel ‘opdelen’ van het erf met schuttingen en dergelijke. Erfafscheidingen en privézones moeten zich met andere woorden beperken tot de ruimte dicht tegen de gevel. Belangrijk is ook dat de toegang tot het erf, die omwille van het binnengaan van de oogst steeds gericht is op de schuurpoorten, oorspronkelijk gehouden wordt¹³⁶.



FIG. 83 – Voorbeeld van behouden erfverharding (met metalen karrenspoor) op de hoeve Roden Duifhuizen in Sint-Denijs (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

b. Erfbeplanting

Bij herbestemming van een hoeve door niet-landbouwers wordt vaak gedacht vanuit een stedelijke visie. Zo wordt het erf omheind met groene geplastificeerde omheiningen en worden nieuwe tuinen aangelegd die meer lijken op een villatuin dan op een traditionele boerentuin¹³⁷. Nochtans is het perfect mogelijk een boerenerf aan te passen aan de noden van de nieuwe eigenaars zonder het streekeigen uiterlijk aan te tasten. Traditionele erfbeplantingen kunnen hierbij een belangrijke rol spelen. Hagen met streekeigen soorten versterken niet alleen de cultuurhistorische identiteit van de regio maar dragen ook bij tot de biodiversiteit. Dus geen laurierkers

¹³⁴ S.n. 2013, 14; S.n. [s.d.]b.

¹³⁵ Blekkenhorst e.a. 2000, 6.

¹³⁶ S.n. [s.d.]a.

¹³⁷ Vreys 2004, 67

of thuja, maar wel meidoorn, taxus, haagbeuk, wilde liguster, enz. De laatste jaren zijn veel meidoornhagen verwijderd omdat de meidoorn beschouwd werd als drager van het voor fruitbomen gevreesde bacterievuur. Inmiddels is men te weten gekomen dat de belangrijkste besmettingshaard niet bij de meidoorns ligt; er zijn zelfs aanwijzingen dat de oorspronkelijk inheemse meidoorns er juist wel eens minder vatbaar voor zouden kunnen zijn¹³⁸. Hagen zijn trouwens belangrijk voor de fruitteelt. Bij biologische bestrijdingstechnieken in de fruitteelt worden nuttige insecten ingezet tegen schadelijke parasieten. Hagen zijn voor deze nuttige insecten zowel een voedselbron als een overwinteringsplaats¹³⁹.

Traditionele schermbeplantingen kunnen gebruikt worden om nieuwe, gestandaardiseerde bedrijfsgebouwen aan het gezicht te onttrekken. Op die manier kunnen ze in het agrarische landschap geïntegreerd worden. Het duurt slechts een tiental jaren voor een haag of een windscherm volgroeid is¹⁴⁰.

Als er op het erf oude fruitbomen staan, is het belangrijk deze volgens de regels van de kunst te beheren. Zijn de fruitbomen verdwenen, dan kan men er nieuwe aanplanten. Het onderhoud van een kleine boomgaard is overigens minder arbeidsintensief dan het onderhoud van een moderne siertuin¹⁴¹.

Bij het aanplanten van hagen en houtkanten doet men er goed aan in functie van goed nabuurschap het Veldwetboek na te leven dat stelt dat er mag aangeplant worden tot op 0,5 meter van de perceelgrens. Met akkoord van de buur mag de haag ook op de grens zelf aangelegd worden. In dit geval worden de kosten voor het onderhoud van de gemeenschappelijke haag gelijk verdeeld¹⁴².



FIG. 84 – Nog authentieke erfbeplanting bij hoeve in Vladslo (Collectie Clayhem Campagne, Keiem - 2016).

¹³⁸ Maes 2006, 134.

¹³⁹ Vreys 2004, 23.

¹⁴⁰ Voor praktijkvoorbeelden, zie Vreys 2004.

¹⁴¹ Informatie over oude appel-, peren-, kersen-, en pruimenvariëteiten is verkrijgbaar bij de Nationale Boomgaardenstichting: <http://www.boomgaardenstichting.be/index.html>.

¹⁴² Vreys 2004, 62.

c. Toegangsdreef

De toegangsdreef is een essentieel element van grote boerderijen. Als de toegangsdreef bewaard gebleven is, moet men alles doen om deze in stand te houden. Kappen is alleen verantwoord als twee derde van de bomen ziek of afgestorven zijn. Daarna moet de dreef echter opnieuw beplant worden met jonge bomen, met behoud van de oorspronkelijke plantafstanden. Bij kleinere boerderijen kan men de toegang met twee welkomstbomen markeren, zoals in het verleden.

Voor het beheer van traditionele elementen op boerenerven (het knotten van knotwilgen bijvoorbeeld) kan men in sommige gemeenten een beroep doen op een Regionaal Landschap, afhankelijk van de regio waar de boerderij gelegen is. Vlaanderen telt momenteel 17 regionale landschappen. Tot hun taken behoort onder meer de zorg voor de kleine landschapselementen, zoals knotwilgenrijen, houtkanten, enz. Verschillende Regionale Landschappen stellen hun knowhow inzake het beheer van houtig erfgoed gratis ter beschikking¹⁴³.



FIG. 85 – Toegangsdreef naar de voormalige abdijhoeve Klein Noordhof in Ramskapelle (Collectie Clayhem Campagne, Keiem).

¹⁴³ Voor meer informatie, zie <http://www.regionalelandschappen.be>.

Bij het vastleggen voor een historische hoeve van de bestemmingsopties heeft men er alle belang bij te vertrekken vanuit het geheel aan erfgoedwaarden. Anders gaat men zonder meer voorbij aan de essentie van een vanuit erfgoedkundig oogpunt geslaagde herbestemming.

Dit door de erfgoedwaarden uitgezette beheerskader is echter niet de enige restrictie waarnaar de nieuwe functies zich dienen te schikken. Vooreerst zijn bestemmingswijzigingen onderworpen aan een stedenbouwkundige vergunning, zelfs al impliceren ze geen bouwvergunningsplichtige werken. Bepalend voor de verlening van deze noodzakelijke vergunning zijn de ruimtelijke bestemming en de bouwvoorschriften die voor de hoeve in kwestie in de respectieve ruimtelijke structuur- en uitvoeringsplannen zijn vastgelegd. Het is bijgevolg van belang deze voorafgaandelijk na te gaan. In geval van een commerciële bestemming heeft men er ook alle belang bij tezelfdertijd na te trekken in welke mate in toepassing van het Vlaams Reglement betreffende de Milieuvergunning (VLAREM 1)¹⁴⁴ een milieuvergunning of enkel een melding vereist is. Tevens dient er rekening mee gehouden te worden dat historische hoeves die geen beschermd monument zijn en ook niet opgenomen zijn in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed, onderworpen zijn aan de Energieprestatieregelgeving¹⁴⁵.

Daarnaast gelden voor alle nieuwe bestemmingen van agrarisch gedesaffekteerde hoeves ook bijzondere sectorale regelgevingen. Om de ruimtelijke consequenties van deze wettelijke of decretale bepalingen te kennen, is het aangewezen ook deze tijdig op te zoeken. Op deze wijze worden bovendien ook moeilijkheden achteraf vermeden met sectorale vergunningverlenende instanties.

Zeer belangrijk voor om het even welke nieuwe bestemming is het aftoetsen van het (voor)ontwerp aan de vigerende normen inzake brandveiligheid.

Ofschoon niet in alle gevallen verplicht, doet men er evenzeer goed aan het belang van een optimale toegankelijkheid niet uit het oog te verliezen. Het *Besluit van de Vlaamse Regering van 5 juni 2009 tot vaststelling van een gewestelijke stedenbouwkundige verordening betreffende toegankelijkheid* en in het bijzonder de VIOE-handleiding *'Onroerend erfgoed en toegankelijkheid'* vormen daarbij een belangrijke houvast.

Binnen dit amalgaam ligt de uitdaging om voor een aan de landbouw onttrokken historische hoeve een nieuwe toekomst te ontwikkelen. Dat een op het eerste zicht evidente bestemmingsoptie in de praktijk vrij complex kan zijn en ruimtelijk een vrij zware impact kan hebben op historische hoevegebouwen, illustreren onderstaande voorbeelden van nochtans vrij frequente herbestemmingen. Eens te meer zal daaruit blijken hoe cruciaal, a fortiori primordiaal het is om voorafgaandelijk de draagkracht van de erfgoedwaarden van de

¹⁴⁴ Het Decreet van 28 juni 1985 betreffende de milieuvergunning.

¹⁴⁵ Zie het Decreet van 8 mei 2009 houdende algemene bepalingen betreffende het energiebeleid en het Besluit van de Vlaamse Regering van 19 november 2010 houdende algemene bepalingen over het energiebeleid.

¹⁴⁶ van den Bossche 2010.

hoevegebouwen op zich en als ensemble in beeld te brengen. Vroegtijdig en regelmatig overleg met consultants van het agentschap Onroerend Erfgoed is dan ook aangewezen. Pas op die fundamenten kan men met succes immers overgaan tot ontwerpend onderzoek. *‘In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister’*

Niets is eeuwig, zeker ook geen regelgevingen...

De sectorale decreet- en regelgevingen waarnaar bij de onderstaande herbestemmingsvoorbeelden wordt verwezen, zijn natuurlijk gedateerd. In de komende maanden of jaren worden die ongetwijfeld bijgestuurd of zelfs door een volledig nieuw instrumentarium vervangen. Wenst u uw hoeve ook met één van die bestemmingen te herdefiniëren, vergewis u dan zeker van de recentste versie van de vigerende regelgevingen.

3.1. Toeristische verblijfsaccommodatie

Een bestemmingsoptie die agrarisch gedesaffekteerde hoeves vrij veel wordt voorgehouden, zijn toeristische verblijven in de vorm van gastenkamers, vakantiewoningen en/of vakantie-logies. Voor elk van deze logiesvormen, die op basis van het Vlaamse toeristische logiesdecreet van 10 juli 2008¹⁴⁷ en zijn uitvoeringsbesluiten¹⁴⁸ aangemeld of vergund moeten worden, worden naar gelang van de comfortindeling basiskennmerken en minimumvereisten opgelegd. Deze kenmerken en eisen gaan onder meer over de inrichting, de sanitaire voorzieningen, de brandveiligheid, het comfort, de hygiëne en het onderhoud en zijn niet vrij van ruimtelijke ingrepen. Zo houdt de categorie ‘gastenkamer’, waaronder B&B’s, gastenverblijven, gastenwoningen of gastenhuisen ressorteren, in dat de gastenkamers deel uitmaken van de ééngezinswoning van de logiesuitbater of van de aanpalende bijgebouwen van de woning. Een gastenkamerexploitatie telt maximum 15 afgescheiden en uitgeruste gastenkamers met een maximale verblijfs capaciteit van 32 personen. Minstens één gastenkamer moeten de logerende toeristen kunnen bereiken zonder trappen te lopen. Per exploitatie is een bagageruimte, een afgesloten fietsstalling en bij voorkeur ook een gemeenschappelijke ontbijtruimte vereist. Elke gastenkamer moet via een doorzichtig raam op ooghoogte of een manueel te openen dakvenster over voldoende natuurlijk licht beschikken. Bij voorkeur is iedere kamer ook voorzien van een individuele bad- en toiletgelegenheid. Naar gelang het een één-, twee-, drie- of vierpersoonskamer betreft, is een minimum vloeroppervlakte, variërend van 12 m² tot 35 m², voorgeschreven.

Wordt er geopteerd voor bijvoorbeeld een of meer vakantiewoningen¹⁴⁹ als nieuwe functie voor de bedrijfsgebouwen, dan moet er rekening mee gehouden worden dat dezelfde decreet- en regelgeving in geval van een vakantiewoning voor twee personen een minimale vloeroppervlakte van 18 m² oplegt en per

¹⁴⁷ Decreet van 10 juli 2008 betreffende het toeristische logies.

¹⁴⁸ Besluit van de Vlaamse regering van 15 mei 2009 tot uitvoering van het decreet van 10 juli 2008; Ministerieel Besluit van 27 november 2009 tot bepaling van de nadere openings- en exploitatievoorwaarden waaraan het toeristische logies moet voldoen; Ministerieel Besluit van 27 november 2009 tot bepaling van classificatienormen inzake comfort voor een vergund toeristisch logies.

¹⁴⁹ Onder de categorie ‘vakantiewoning’ worden ook vakantieappartementen, -studio’s, -bungalows, -huizen, -villa’s, -chalets en -flats begrepen.

bijkomende logé minimaal 4 m² extra. Voorts moet iedere vakantiewoning over een eigen kookgelegenheid, eetgelegenheid en bad- en toiletgelegenheid beschikken.

Wordt een hoevecomplex omgebouwd tot hotel, dan voorzien de vergunningsvoorwaarden minimum vier hotelkamers met een minimale vloeroppervlakte van 17 m², inclusief de individuele bad- en toiletgelegenheid. Voorts zijn er ten behoeve van de hotelgasten van airconditioning voorziene gemeenschappelijke voorzieningen vereist, zoals één of meer vergaderzalen, een ontbijtruimte, een restaurant, een gemeenschappelijke ruimte met zitgelegenheid, eventueel in de receptie- of inkomhal, met de mogelijkheid om dranken te krijgen. Eveneens vereist zijn bijvoorbeeld een bewaakte vestiaire, een afgesloten of onder toezicht staande bagageruimte en een afgesloten fietsenstalling. Voor de bereiding van de maaltijden moet bijkomend rekening gehouden worden met de regelgeving inzake voedselveiligheid. Voorts moet voor minstens 25% van het aantal hotelkamers een eigen parkeergelegenheid worden voorzien.

Ook als de hoeve wordt ingevuld met een andere toeristische verblijfsaccommodatie dan gastenkamers, vakantiewoningen of een hotel, hetgeen in het vakjargon onder de noemer 'vakantielogies' wordt gecatalogeerd, dan dienen vergelijkbare dwingende voorschriften nageleefd.

Zeer belangrijk is tot slot dat bij de integratie van al deze toeristische verblijfsvormen ook rekening gehouden wordt met de specifieke brandveiligheidsnormen die voor toeristische verblijfsaccommodatie gelden¹⁵⁰. Zo moet ieder logies in geval van brand over minstens twee evacuatiemogelijkheden beschikken.

Niet onbelangrijk is dat de vigerende toegankelijkheidsreglementering in een aantal gevallen ook van toepassing is op toeristische verblijfsaccommodatie.

Tegemoet komen aan al deze voorschriften zonder dat hun ruimtelijke impact de historische hoeve van zijn erfgoedwaarden ontdoet, vraagt van de ontwerper dan ook hoegenaamd een groot vakmanschap. De kracht van zijn creativiteit zal daarbij precies liggen in het zich kunnen toeëigenen van een rol als passant.



FIG. 86 – De Blauwpoorthoeve in Westouter (Collectie Verne Fotografie).

Een zeer geslaagd voorbeeld van herbestemming tot vakantiewoning is de hoeve Blauwpoort in Westouter. Zo werd er respectvol omgegaan met de authentieke volumes alsook met de oorspronkelijke ritmiek van poort-, deur- en vensteropeningen in de gevel- en de dakvlakken.

De woning werd ingericht als vakantiewoning en de schuur als feestzaal-seminariezaal. Niet alleen het exterieur behield zijn oorspronkelijk uitzicht., maar ook in het interieur werden de oorspronkelijk erfgoedelementen maximaal behouden en hersteld.

¹⁵⁰ Het Besluit van de Vlaamse regering van 11 september 2009 tot vaststelling van de specifieke brandveiligheidsnormen waaraan het toeristische logies moet voldoen.

In de stalvleugel, ofschoon niet beschermd als monument, gebeurden de ingrepen met respect voor het gebouw. Al de minder waardevolle en storende gebouwen op de site werden gesloopt. In de tuin werd een hedendaagse sauna opgericht die zich integreert binnen de site. Ook een voormalig tuinhuis werd vervangen door een hedendaags volume met kamers voor mindervaliden. Dit gebeurde met het nodige respect voor monument en omgeving. De nieuwe volumes zijn ondergeschikt aan het beschermde erfgoed, doch met oog voor kwaliteit van de nieuwe elementen.



FIG. 87 – De vakantiehoeve Heerlijkheid van Marrem in Wevelgem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Eveneens zeer geslaagd is de logiesverstrekkende hoeve Marrem in Wevelgem. Ook hier werd optimaal rekening gehouden met de oorspronkelijke volumes, de oorspronkelijke ritmiek van poort-, deur- en vensteropeningen in gevel- en dakvlakken. Ook in het interieur werden de erfgoedwaarden gerespecteerd.

3.2. Horeca

Wie in een historische hoeve een horeca-uitbating wenst onder te brengen, is wars van de algemeen geldende decreet- en regelgevingen inzake ruimtelijke ordening, milieu, ... evenzeer onderworpen aan specifieke sectorale regelgevingen. Zo moet men om actief te zijn in de voedselketen, niet alleen geregistreerd zijn bij het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen (FAVV), maar is voor bepaalde activiteiten ook een toelating vereist. Dit houdt dan ook in dat men dient te voldoen aan de wettelijke voorschriften inzake voedingsmiddelenhygiëne¹⁵¹. Sommige van deze bepalingen hebben echter een ruimtelijke impact en dienen dus afgetoetst aan de erfgoedwaardige draagkracht van de te herbestemmen historische hoeve. Met betrekking tot de plafonds, vloeren, wanden, deuren en werkoppervlakken wordt gesteld dat deze uit goed reinigbare materialen moeten bestaan en dus desinfecteerbaar zijn. De betekenis daarvan voor historisch waardevolle interieurs laat zich dan ook gemakkelijk raden. Ook dienen de productie-, opslag- en verkooppriemtes niet alleen volledig gescheiden te zijn van de privévertrekken, maar ook voldoende groot te zijn voor de uit te

¹⁵⁰Waaronder in het bijzonder: de Verordening (EG) nr. 1935/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 27 oktober 2004 inzake materialen en voorwerpen bestemd om met levensmiddelen in contact te komen en houdende intrekking van de Richtlijnen 80/590/EEG en 89/109/EEG; het K.B. van 16 januari 2006 tot vaststelling van de nadere regels van de rekeningen, toelatingen en voorafgaande registraties afgeleverd door het Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen; de Verordening (EG) nr. 852/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 inzake levensmiddelenhygiëne; het K.B. van 22 december 2005 betreffende levensmiddelenhygiëne; het K.B. van 16 januari 2006 tot vaststelling van de nadere regels van de erkenningen, toelatingen en voorafgaande registraties afgeleverd door het Federale Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen; het K.B. van 30 juli 2008 tot wijziging van het K.B. van 16 januari 2006 tot vaststelling van de nadere regels van de erkenningen, toelatingen en voorafgaande registraties afgeleverd door het Federale Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen en tot wijziging van diverse bepalingen betreffende de erkenningen, toelatingen en registraties.

voeren activiteiten. Om kruisbesmetting te vermijden worden aparte werkplekken voor rauw en bereid voedsel aanbevolen. In sommige gevallen heeft dit alles zijn consequenties voor de historisch indeling van de respectieve hoevegebouwen.

Ofschoon de vigerende regelgeving inzake toegankelijkheid niet van toepassing is op een als monument beschermde hoeve, wordt bij het verbouwen ervan tot een horecabedrijf toch een zo optimaal mogelijke publieke toegankelijkheid verwacht. In concreto betekent dit onder meer dat afgewerkte toegangen of deuropeningen bij voorkeur een doorgangshoogte van minstens 2,09 meter en een vlakke doorgangsbreedte van minstens 0,90 meter moeten garanderen. Ook dienen niveaunderschillen al naargelang de hoogte zoveel mogelijk overbrugd te worden met een helling, een trap in combinatie met een helling, een trap in combinatie met een lift of een helling in combinatie met een lift. Voorts wordt, indien enigszins mogelijk, verwacht dat in elk sanitair blok minstens één toilet en één douche aangepast is aan andersvaliden, wat onder meer een minimale vloeroppervlakte van 1,65 meter op 2,20 meter impliceert. Het implementeren van al deze voorschriften vraagt dan ook een voortdurende afweging van hun repercussies op de aanwezige erfgoedwaarden. De handleiding 'Onroerend erfgoed en toegankelijkheid' kan daarbij alvast inspiratie bieden¹⁵². Voor niet-beschermde historische hoeven kan men aan de wettelijke voorschriften niet onderuit komen, wat veelal nefast is voor waardevolle interieurs.



FIG. 88 – Het Hof de Pleyne in Zedelgem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

De herdefiniëring van het Hof de Pleyne tot restaurant en feestzaal gebeurde vanuit een groot respect voor de oude hoevegebouwen. Op een geslaagde wijze werd de oude schuur uitgebreid met een eigentijdse nieuwbouw. Een groenaanplanting beveelt zich misschien wel aan om de uitvloei van het lage volume te camoufleren.

¹⁵² van den Bossche 2010.

3.3. Meergezinswoningen

Sommige historische boerderijen zijn erg groot en lenen zich door hun beschikbare volume – veelal ogenschijnlijk – om in meerdere wooneenheden opgesplitst te worden. Vooral in gebieden met veel woningzoekenden is dit een aantrekkelijke herbestemmingsoptie. Woningssplitsing heeft immers het bijkomend voordeel dat het wonen op een hoeve ook mogelijk wordt voor mensen zonder groot inkomen. Op deze manier hebben starters, senioren en mantelzorgers ook meer kans om in hun eigen dorp te blijven wonen¹⁵³. Zich daarbij enkel laten leiden door de maximale bruikbaarheid van het casco is echter uit den boze. Op deze manier wordt de kans gemist om de karakteristieke historische kwaliteiten van de hoeve te benutten en in zijn nieuwe functie tot meerwaarde te brengen¹⁵⁴.

Of de optie om een historisch hoevecomplex om te bouwen tot een woonerf met al dan niet sociale woningen haalbaar is, hangt bovendien ook in zeer grote mate af van de mogelijkheden die de ruimtelijke planning ter zake biedt. Zeker wanneer dit complex niet als monument beschermd is en ook niet opgenomen is in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed. In die gevallen is een zonevreemde herbestemming immers geen evidentie¹⁵⁵. Boerderijen liggen immers veelal in al dan niet landschappelijk waardevolle agrarische gebieden.

In elk geval is voor het opdelen van een hoeve in meerdere wooneenheden een stedenbouwkundige vergunning vereist, ook als hiervoor geen bouwwerken worden uitgevoerd. Bovendien moeten deze wooneenheden op basis van de Vlaamse Wooncode voldoen aan een aantal elementaire veiligheids-, gezondheids- en woonkwaliteitsvereisten. In een aantal gevallen hebben deze normen, zoals met betrekking tot de oppervlakte van de woongedeelten, de verlichtings- en verluchtingsmogelijkheden, de toegankelijkheid, de brandveiligheid en de woningbezetting repercussies op de erfgoedwaarden van de historische hoevegebouwen.

Een variatie is het creëren binnen het zorg- of kangoeroewonen van een kleinere woongelegenheid binnen een bestaande boerenwoning zodat maximaal twee oudere of hulpbehoevende personen kunnen inwonen¹⁵⁶. Deze ondergeschikte wooneenheid moet één fysiek geheel vormen met de hoofdwoning en mag, de gemeenschappelijke ruimten niet meegerekend, hoogstens een derde uitmaken van het bouwvolume van de volledige woning.

Wanneer deze herbestemming niet gepaard gaat met een uitbreiding en constructieve ingrepen, zijn deze werken doorgaans niet onderworpen aan een stedenbouwkundige vergunning. Daar het ongetwijfeld de bedoeling is ze met respect voor het waardevolle interieur van de boerenwoning uit te voeren, is tijdig overleggen met de consultants van het agentschap Onroerend Erfgoed des te meer aanbevolen¹⁵⁷.

¹⁵³ de Visser, den Hertog & van Dintel 2007, 20.

¹⁵⁴ Verweij & Bleuminck (red.) 2012, 32.

¹⁵⁵ Zie in dit verband het Besluit van de Vlaamse regering van 28 november 2003 tot vaststelling van de lijst van toelaatbare zonevreemde functiewijzigingen.

¹⁵⁶ Zie in het bijzonder het Decreet van 5 maart 1985 houdende regeling van de erkenning en subsidiëring van voorzieningen voor bejaarden, het Decreet van 13 april 1988 tot wijziging van het decreet van 5 maart 1985 houdende regeling van de erkenning en subsidiëring van voorzieningen voor bejaarden, het Decreet van 20 februari 1991 tot wijziging van het decreet van 5 maart 1985 houdende regeling van de erkenning en subsidiëring van voorzieningen voor bejaarden, en het Besluit van de Vlaamse regering van 18 december 1991 tot coördinatie van de decreten inzake de voorzieningen voor bejaarden.

¹⁵⁷ Zie het Onroerend Erfgoeddecreet van 12 juli 2013 en het Besluit van de Vlaamse regering van 16 mei 2014 betreffende de uitvoering van het onroerend erfgoeddecreet van 12 juli 2013.



FIG. 89 – De Kaasdroger in Neervelp (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

De herbestemming van de gesloten hoeve in de Kleine-Heidestraat in Neervelp (Boutersem) tot de woongemeenschap De Kaasdroger is een schoolvoorbeeld van een cohousingproject met respect voor de erfgoedwaarde. Dit uit zich onder meer in het behoud van de ritmiek van poort-, deur- en vensteropeningen in de tot vier wooneenheden verbouwde hoevegebouwen en het verantwoord centraal doorbreken van de nok van de grote langsschuur om deze gezamenlijke ruimte van het nodige zenitale licht te voorzien. Op deze wijze opteerde De Kaasdroger er bewust voor het hoevecomplex niet te zwaar te belasten.

3.4. Woonboerderijen

3.4.1. Zuiver residentiële

Vrij veel hoeven krijgen na hun desaffectatie als agrarisch bedrijf een zuiver residentiële bestemming. In veel gevallen, zeker wanneer het om kleine tot middelgrote boerderijen gaat, leidt een dergelijke herdefiniëring in verhouding tot andere herbestemmingen tot weinig ingrijpende veranderingen¹⁵⁸. Het boerenhuis blijft normaliter woning, weliswaar aangepast aan het hedendaagse comfort, wat mits voldoende creativiteit echter geen hypotheek hoeft te leggen op de aanwezige erfgoedwaarden. De stallen fungeren voortaan veelal als berging of behouden zelfs gedeeltelijk hun oorspronkelijke functie. De mogelijkheid om enkele dieren, in het bijzonder paarden, ezels, schapen of geiten te houden, bepaalt bij veel nieuwe bewoners immers hun keuze voor het platteland. De schuur, weliswaar afhankelijk van de grootte, wordt soms ingericht als hobby- of speelruimte

¹⁵⁸ Van der Vaart 2000.

of wordt verhuurd aan derden, zoals voor het stallen van caravans of zwerfauto's. Bij grotere boerderijen houdt een zuiver residentiële bestemming echter wel eens in dat een deel van de bedrijfsgebouwen komt leeg te staan. Omdat leegstand soms tot gebrek aan onderhoud leidt, is het niettemin aangewezen deze gebouwen dan toch met een minimale functie in te vullen. Verhuur aan landbouwers om er gewassen of landbouwmateriaal op te slaan kan een oplossing bieden. Bovendien mag niet uit het oog verloren worden dat niet-beschermde hoeves, ook al hebben ze enige erfgoedwaarde, onder het decreet van 19 april 1995 houdende maatregelen ter bestrijding en voorkoming van leegstand en verwaarlozing van bedrijfsruimten vallen.

Heeft een zuiver residentiële bestemming doorgaans minder repercussies voor de erfgoedwaarden van de hoevegebouwen, voor het erf en de onmiddellijke omgeving zijn de gevolgen soms nefaster. Een vertuining zorgt er wel eens voor dat de traditionele erfindeling en -beplanting vervaagt of zelfs verdwijnt¹⁵⁹. Nochtans is het perfect mogelijk een boerenerf aan te passen aan de noden van de nieuwe eigenaars zonder het streekeigen uiterlijk aan te tasten. Door te kiezen voor traditionele erfbeplantingen – dus geen laurierkers of thuja, maar wel meidoorn, taxus, haagbeuk, wilde liguster, enz. – versterkt men de cultuurhistorische identiteit van de regio. Daarenboven draagt men bij tot de biodiversiteit.

Positief is dat bij een zuiver residentiële herdefiniëring storende elementen die in de regel van vrij recente datum zijn, zoals betonnen hangars, mestkuilen en dergelijke, om esthetische redenen wel eens worden gesloopt. Dat daarbij ook soms oude bijgebouwen worden weggebroken, valt echter te betreuren en wordt vanuit erfgoedkundig oogpunt beter vermeden.



FIG. 90 - De Billighouthoeve in Tienen (Collectie Onroerend Erfgoed - 2012).

Van de Billighouthoeve in Tienen werden de stallen herbestemd naar een kleine woning voor de ouders en een 'polyvalente' ruimte voor familiebijeenkomsten. Daartoe werden enkel in de achtergevel beperkte openingen bijgecreëerd. Door onder meer het behoud van de voederbakken bleef het 'stalaspect' behouden. Het oude woonhuis, dat zijn woonfunctie behield, werd door middel van een glazen constructie uitgebreid.

¹⁵⁹ Ook bij meergezinswoningen komt het fenomeen van vertuining voor.



FIG. 91 – Hoeve Oosthove in Ledegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

Zeer geslaagd voorbeeld van een zuiver residentiële bestemming door optimaal behoud van de authenticiteit van de oude hoevegebouwen.

3.4.2. Deels residentieel, deels commercieel

Soms wordt de residentiële bestemming gecombineerd met een beroepsactiviteit zoals dierenarts, tuin- of landschapsarchitect, boomverzorger, Een commerciële deelfunctie, zolang die echter lokaal en laag dynamisch is, kan voor het leegstandsprobleem van een aantal hoevegebouwen immers een belangrijke oplossing betekenen. In dit geval is het wel belangrijk om voorafgaandelijk aan de aankoop en restauratie van een historische hoeve na te gaan of de voorgehouden commerciële activiteit strookt met de geldende stedenbouwkundige voorschriften of, in geval van een bescherming of opname op de vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed, in aanmerking komt voor een afwijking.



FIG. 92 – Het Torenhof in Brussegem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Op de hoeve Het Torenhof in Brussegem bleef de herbestemming van de schuur tot groentewinkel beperkt tot sobere hedendaagse ingrepen. Ook de dakkapellen waarmee de woning werd uitgebreid, getuigen van een specifieke creativiteit.



FIG. 93 – Hoeve Lindehof in Huldenberg (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

Van de hoeve Lindenhof in Huldenberg kregen de gewelfde stallen een zachte herbestemming als rusthuis voor paarden.



FIG. 94 – De schuur van het Kasteel van Dormaal in Zoutleeuw (Collectie Onroerend Erfgoed, Inge Debacker).

De schuur van het Kasteel van Dormael in Zoutleeuw werd op een stijlvolle wijze in een nieuw kledje gestoken als kledingszaak.

3.5. Zorgboerderijen

Als alternatief voor de steeds voortschrijdende schaalvergroting en industrialisering van de landbouweconomie heroriënteren sommige hoeves zich tot zorgboerderijen. Zorgboerderijen zijn agrarische bedrijven waar mensen met een verstandelijke of geestelijke beperking, psychiatrische cliënten of zorgbehoevende ouderen met een zorg- of hulpvraag terecht kunnen voor dagbesteding, dagopvang of arbeidstraining. Soms bieden zorgboerderijen ook logeer- of woonfaciliteiten¹⁶⁰. Deze boerderijen die te paard zitten tussen de landbouw en de zorgsector, kunnen evenwel sterk verschillen. Al naargelang hun voorgeschiedenis gaat het om akkerbouwbedrijven, tuinbouwbedrijven, varkens- of rundveebedrijven, fruitteeltbedrijven of gemengde bedrijven. Soms beschikken ze ook over een winkel, houden ze kleinvee of doen ze bijkomend ook aan landschapsonderhoud, hoefveterisme, enz...¹⁶¹

Naast aanpassingen of voorzieningen in functie van de veiligheid en de fysieke toegankelijkheid van de cliënten, zijn in een aantal gevallen, afhankelijk van het type zorgboerderij, ook andere accommodaties vereist, zoals een eetplaats en aparte sanitaire voorzieningen. In geval van woonzorg op de zorgboerderij dienen er verblijfsmogelijkheden voorzien. Deze dienen te bestaan uit aparte, niet in het woonhuis geïntegreerde slaapgelegenheden met basisinfrastructuur¹⁶².

Starten met een zorgboerderij doet men trouwens niet zomaar. Men dient immers te voldoen aan allerlei regelgevingen inzake landbouw, arbeids- en sociale wetgeving en, als er een woonfunctie aan de zorgboerderij wordt gekoppeld, ook inzake ruimtelijke ordening¹⁶³.



FIG. 95 – De Heerlijkheid van Heule in Heule (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

De hoeve Heerlijkheid van Heule in Heule (Kortrijk) is omgevormd tot een ‘open boerderij’, die in combinatie met de gewone landbouwactiviteit diverse projecten van de vzw Oranjehuis herbergen, waaronder een trainingscentrum en een dagcentrum voor jongerenbegeleiding. Door de nauwe aansluiting bij de oorspronkelijke bestemming kwamen bij de heroriëntering de erfgoedwaarden, nauwelijks onder druk te staan. De bestaande hoevegebouwen werden

¹⁶⁰ Info <http://glossarium.regieraad.nl/Zorgboerderij>.

¹⁶¹ Maertens & Speecke 2002, 8; zie ook Hassink [s.d.].

¹⁶² Maertens & Speecke 2002, 20 & 34-35.

¹⁶³ Maertens & Speecke 2002, 58.

allemaal opnieuw in gebruik genomen en ingericht als stal, hoevewinkel, melkverwerkingsruimte, kantoor, ateliers, ... De twee woningen op de hoeve bleven woning: de ene voor het landbouwersgezin, de andere binnen de werking van het Oranjehuis. Door dit hergebruik kon de nood om nieuwe volumes te bouwen tot een minimum beperkt blijven. De omliggende gronden werden verder als (biologisch beheerde) landbouwgrond benut.

3.6. Verbreed landbouwbedrijf

Een ander alternatief voor de voor het kleine familiale landbouwbedrijf ongunstige landbouweconomische ontwikkeling zijn bedrijfsverbredende functies. Om hun bedrijfsrentabiliteit te verhogen zien meer en meer landbouwers zich dan ook genoodzaakt om in te spelen op semi- of niet-agrarische opportuniteiten die zich lokaal of regionaal aandienen. Zo heeft het in de voorbije decennia sterk aangezwengelde plattelandstoerisme ervoor gezorgd dat sommige landbouwers hun agrarische activiteit hebben aangevuld met een toeristische nevenfunctie zoals een kinderboerderij, een ijsboerderij, een manège of een boerengolf. In andere gevallen fungeert de boerderij, veelal in enkele, minder functionele oude hoevegebouwen, als broedplaats voor een of andere ambachtelijke nevenactiviteit. Deze sluit soms, zoals in het geval van een kaasmakerij, een paardenmelkerij of een loonwerkbedrijf, zeer nauw aan bij het landbouwbedrijf, maar in een aantal andere gevallen, zoals een machineherstelplaats of een transportbedrijf, nauwelijks of helemaal niet. Veelal ontgroeien deze bovendien doorgaans zonevreemde nevenactiviteiten echter na enige tijd hun broedplaats en dringt er zich, om de schaarse openruimte nog niet meer te belasten, een herlokalisering van deze activiteiten op. In die gevallen, waarbij het meestal om geen lokale of laagdynamische activiteiten gaat, vormen de nieuwe functies ook geen duurzame herbestemming voor de hoeve of een deel ervan. Gedacht vanuit louter economische motieven staan ze trouwens soms van meet af aan haaks op de behoudsoptie van het agrarisch erfgoed.

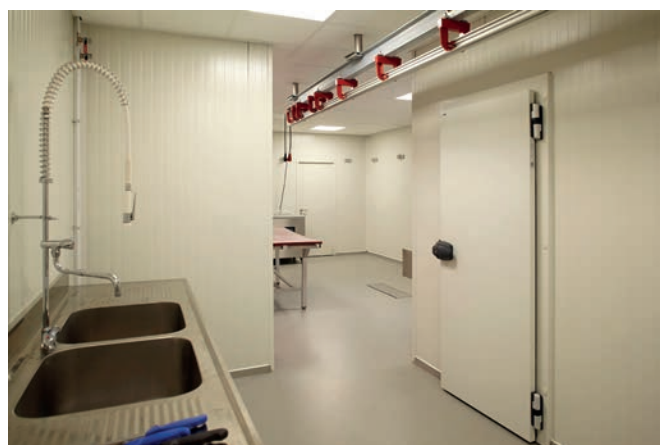


FIG. 96 – De hoeve Roden Duifhuizen in Sint-Denijs (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).

In de vooraf op veeteelt gerichte boerderij Roden Duifhuizen in Sint-Denijs werd een bedrijfsverbredende functie gevonden in een hoevebeenhouwerij die met respect voor de authenticiteit in de oude stallen is ondergebracht.

4.1. Een erfgoedzorger, een teamspeler

Om een historische hoeve op een verantwoorde wijze een nieuwe toekomst te geven laat een eigenaar zich best bijstaan door specialisten die de vereiste kennis en ervaring in huis hebben. Gezien de vele facetten van de herbestemmingsproblematiek is interdisciplinariteit geen loos sleutelwoord. Het met goed resultaat herdefiniëren van een monumentale boerderij is dan ook niet langer een exclusiviteit van de architect, maar een teamaangelegenheid.

Bij voorkeur herbergt het projectteam dan ook de volgende disciplines, waarvan enkele eventueel in één en dezelfde persoon gebundeld worden:

Naast de eigenaar is de ‘primus inter pares’ binnen het projectteam de **architect**. Om met een herbestemming ook de toekomst van de erfgoedwaarden te verzekeren is het van belang dat hij zeker over de vereiste ervaring in de monumentenzorg beschikt én, indien mogelijk, ook over de nodige kennis op het vlak van historische hoevebouw. Met deze kwaliteiten zal hij kunnen optreden als een ‘passant’ die naadloos een vervolg weet te schrijven op de bouwgeschiedenis van de te herbestemmen beschermde hoeve.

Om de bouwgeschiedenis van de hoeve in beeld te brengen laat hij zich best bijstaan door een **bouwhistoricus**, die bij voorkeur reeds onderzoek heeft verricht naar agrarisch erfgoed. Maakt van het hoevecomplex bijvoorbeeld ook een hopast, een cichoreiast, een maalderij, een jeneverstokerij of een brouwerij deel uit, dan is kennis van dit agrarisch-industrieel erfgoed evenzeer aangewezen.

Om de erfgoedwaarden optimaal te kunnen bewaren is echter meer nodig dan deze waarden in situ herkennen. Even cruciaal is het om bij het ontwikkelen van herbestemmingsopties ook een zeer duidelijk inzicht te verwerven in de ruimtelijke implicaties. Bij het transformeren van bijvoorbeeld stallingen tot vakantiewoningen of van een boerenwoning tot restaurant komen immers zeer specifieke **sectorale wet-, decreet- en regelgevingen** om de hoek te kijken. Het onderzoeken van mogelijke bestemmingsopties impliceert met andere woorden een hertaling in concrete ruimtelijke programma’s die aan de respectieve vigerende regelgevingen voldoen. Belangrijk is dan ook dat één van de teamleden daartoe vertrouwd is met die sectorale beleidsinstrumenten. Met deze programma’s op zak kan de architect overgaan tot ontwerpend onderzoek.

Ook al voorziet de herbestemming geen nieuwbouwwitbreidingen, herbestemmen houdt steeds functiewijzigingen in die bouwtechnisch een andere belasting impliceren dan de oorspronkelijke of voorafgaande functies. De vereiste van **stabiliteitsonderzoek** is dan ook reëel. Is de architect geen ingenieur-architect, dan zal het in dit geval aangewezen zijn een ingenieur stabiliteit bij het herbestemmingsproject te betrekken.

Een hoeve herbestemmen veronderstelt eveneens de integratie van allerlei **technieken** die het beoogde hedendaagse woon- en werkcomfort moeten mogelijk maken. Dit veronderstelt dat tot het projectteam ook een ingenieur technieken behoort, die zeker in het geval van waardevolle interieurs ervaring heeft met het respectvol integreren van technieken. Het creëren van comfort door middel van ‘une matière de l’absence’ is immers de uitdaging waarvoor men staat.

Een waardevolle hoeve ontleent haar erfgoedwaarde ook in grote mate aan haar **landschappelijke context**. Bij het herbestemmen van een hoeve worden niet alleen de hoevegebouwen gherdefinieerd, maar ook soms het erf en de onmiddellijke omgeving. Het betrekken van een landschapsarchitect die met kennis van historische cultuurlandschappen voorafgaandelijk de landschappelijke erfgoedwaarden in beeld brengt, zorgt in die gevallen zonder meer voor een meerwaarde. Zijn inbreng laat immers toe om het ruimtelijke programma van de weerhouden bestemmingsoptie ook aan de contextuele erfgoedwaarden te toetsten.

Volledigheidshalve mag evenmin uit het oog verloren worden dat er bij de uitvoering van de herbestemmingswerken eveneens voldaan moet worden aan de verplichting van **veiligheidscoördinatie** ontwerp en uitvoering alsook aan de EPB-regeling voor de hoeve-elementen die niet als monument of dorpsgezicht beschermd zijn of geen deel uitmaken van de vastgestelde inventaris Bouwkundig Erfgoed.

Om het teamwerk vlot te laten verlopen is een regelmatig terugkoppeling naar de **erfgoedconsulenten** van het agentschap Onroerend Erfgoed tenzeerste aangewezen. Door hen tijdig vanuit hun expertise de voorlopige resultaten te laten evalueren, wordt overbodig werk vermeden en tijdswinst gerealiseerd.

4.2. Naar een duurzame toekomst op maat

Het ontwikkelen van een nieuwe bestemming voor een historisch waardevolle hoeve houdt een aantal belangrijke stappen of fasen in. De volgorde waarin deze hierna worden toegelicht, is echter niet noodzakelijk bindend voor de methodologie. Sommige fasen kunnen gemakkelijk gelijktijdig plaatsvinden, of zijn soms zelfs helemaal niet nodig, zoals verder wordt aangestipt.

4.2.1. Onderzoek naar de erfgoedsite

Stap 1 - Het registreren van de site

Zoals al eerder vermeld begint alles met het door en door kennen van de hoeve om in het kader van herbestemming verantwoorde ingrepen te kunnen voorstellen. Een eerste kennislaag betreft de bestaande toestand van het gebouwencomplex en het omgevende landschap. Daarom is het belangrijk om de gehele site planmatig in kaart te brengen. In concreto houdt dit in dat het **opmeten van de bestaande toestand** resulteert in:

- een inplantingsplan, zodat de onderlinge relaties tussen de diverse zowel bouwkundige als landschappelijke site-elementen zich laten aflezen.

- een plattegrond per bouwlaag van de diverse hoeve-elementen, waardoor het team inzicht verwerft in de respectieve ruimtelijke indelingen en relaties.
- langs- en dwarsdoorsneden, wat het inzicht in de ruimtelijke relaties vergroot.
- aanzichten van gevels en bedakingen, wat niet alleen inzicht geeft in de verschijningsvorm van de diverse hoeve-elementen maar ook informeert over de interactie tussen interieur en exterieur.

Bij deze registratie zijn detailopmetingen niet nodig. Eenmaal er in functie van de herbestemming tot de effectieve restauratie wordt besloten kunnen deze basisplannen, die sowieso altijd nuttig zijn, in die zin verder worden aangevuld. Ook fotogrammetrische opmetingen om ingewikkelde profielen, siermotieven en beeldhouwwerk weer te geven, zijn in dit stadium van generlei nut. Wel belangrijk is dat, nadat de erfgoedwaarden zijn geïnventariseerd (zie stap 2), op de plannen ook de erfgoedwaarden worden aangeduid.



FIG. 97 – De historische hoeve Sissau – met opperhof en neerhof - in Oeren (Collectie Onroerend Erfgoed – 2002).

Naast deze planmatige weergave is een **fotografische registratie** eveneens aangewezen. In eerste instantie is het belangrijk dat deze registratievorm de planmatige registratie illustreert met:

- panoramische foto's van de hoevesite op zich en in relatie met het omgevende landschap.
- foto's van de diverse zowel bouwkundige als landschappelijke site-elementen.

Wat de bouwkundige objecten betreft is het wel belangrijk dat bij de exterieur- en interieuroptnames de erfgoedwaarden die bij het bouwhistorisch en cultuurlandschappelijk onderzoek (cfr. infra) aan het licht komen, in beeld gebracht worden. Dit impliceert evenwel niet dat al deze elementen in die mate in detail moeten gefotografeerd worden zoals bij restauratiestudies soms wenselijk is.



FIG. 98 – Het glooiend landschap met de Padenborrehoeve in Dworp (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst - 2015).

Stap 2 – Het inventariseren van de erfgoedwaarden

a. Om duidelijk zicht te krijgen op de erfgoedwaarden van de hoeve is het belangrijk deze inventarisatie te starten met het onderzoeken van de bouwgeschiedenis¹⁶⁴. Zodoende wordt het gemakkelijker om de bouwsporen en andere erfgoedwaarden af te lezen en in hun context te plaatsen. Het best gaat men daarbij van start met **literatuuronderzoek**. Door na te gaan wat er in de inventaris bouwkundig erfgoed en – ingeval van een bescherming – in het beschermingsbesluit staat alsook wat er reeds over de hoeve werd gepubliceerd, krijgt men niet alleen een eerste inkijk in de bouwgeschiedenis van de hoeve, maar kan veelal ook veel gericht aan **archiefonderzoek** worden gedaan. Neem eveneens sowieso contact op met de consultant erfgoedbeheer van het agentschap Onroerend Erfgoed. Ongetwijfeld steekt er in geval van een beschermde hoeve heel wat waardevolle informatie in het dossier dat naar aanleiding van de bescherming werd samengesteld.

De synthese van het literatuur- en archiefonderzoek wordt vervolgens door middel van **in situ-onderzoek** getoetst aan en aangevuld met de materiële bouwsporen van niet alleen de historische bouwwijzen en technieken, maar ook de hoevefuncties en functiewijzigingen.

Het bouwhistorische luik aanvullen met landschapsonderzoek kan in sommige gevallen aangewezen zijn. Via dit onderzoek laten de sporen van de historisch groene elementen en structuren zich immers herkennen, waardoor bij een herbestemming kan vermeden worden dat de historische relatie tussen de bouwkundige objecten en het erf en de directe omgeving verloren gaan. Een historische hoeve komt immers maar tot haar recht alsook met haar landschappelijke context rekening wordt gehouden. Een statige toegangsreef, een enkel-, twee- of drievoudige walgracht, een omheinde voortuin, enz.... zijn maar enkele voorbeelden van landschapselementen met bovendien soms ook een groot immaterieel erfgoedgehalte.



FIG. 99 – Korfboogvenster in de oude achtergevel van boerenwoning in Vinkem (Collectie Clayhem Campagne, Keiem).

¹⁶⁴ Zie Hendriks & van der Hoeve (red.) 2009.



FIG. 100 – De statige toegangsdreef van de hoeve Grote Fockewerve in Alveringem (Collectie Onroerend Erfgoed, Kris Vandevorst – 2015).



FIG. 101 – Historische hoeve Sissau met walgracht in Oeren (Collectie Onroerend Erfgoed - 1977).

Los van het belang van deze historische nota die een helder inzicht geeft in de totstandkoming en ontwikkeling van de historische hoeve, is een dergelijke nota in geval van een beschermde hoeve trouwens ook van belang voor wie in functie van de restauratie – al dan niet op basis van een beheersplan – beroep wil doen op erfgoedpremies.

b. Eenmaal de bouwhistorie zich meer en meer laat aflezen, is het aangewezen om in situ alle erfgoedwaarden op te lijsten. Een eerste aanzet vindt men alvast in het beschermingsbesluit. Dateert de bescherming van na 2014, dan vermeldt het beschermingsbesluit, zoals in het onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 voorzien, zelfs vrij uitgebreid de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken. Daarnaast zal het besluit doorgaans ook de cultuurgoederen opgeven die integrerend deel uitmaken van het beschermde goed inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen. Zelfs in dit geval en zeker in het geval van oudere beschermingen is een actualisatie in situ aangewezen. Het verworven inzicht in de bouwgeschiedenis zal ongetwijfeld sporen laten aflezen die anderszins onopgemerkt zouden blijven. Alle erfgoedwaarden worden daarbij gefotografeerd, beschreven en voorzien van een waardestelling. Samen met de resultaten van het literatuur- en archiefonderzoek wordt deze inventaris samengebracht in een geïllustreerd bouwhistorisch rapport, dat tevens van aanschouwelijke voorstellingen van de ontwikkelingsgeschiedenis wordt voorzien. Vooraleer dit rapport als basis te gebruiken voor het verdere bestemmingsonderzoek is het aangewezen dit voor te leggen aan de consulent erfgoedbeheer van het agentschap Onroerend Erfgoed en de andere teamleden. Het is immers van groot belang dat het rapport alle relevante informatie bevat die nodig is om de impact van de herbestemmingsopties, die in een volgende fase worden genomen, te kunnen aftoetsen.

Intussen doet men er goed aan – zoals reeds vermeld - de opmetingsplannen die de bestaande toestand weergeven, met alle erfgoedwaarden aan te vullen.

Wetenswaardig is dat de inventaris van de erfgoedwaarden ook buiten dit bestemmingsonderzoek bruikbaar is. Dit document vormt namelijk één van de elementen die deel moeten uitmaken van het beheersplan dat in een aantal gevallen voor beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten moet opgemaakt worden om voor erfgoedpremies in aanmerking te komen.

Stap 3 – Het analyseren van de bouwfysische toestand van de hoeve

Herbestemmen van een hoeve betekent op de eerste plaats het in stand houden ervan. Om dit behoud te verzekeren is het verwerven van kennis over de bouwfysische toestand van de historische hoevebestanddelen van groot belang. Pas door alle barsten, scheuren, verzakkingen, enz.... in kaart te brengen en te onderzoeken is het mogelijk deze toestand te diagnosticeren.

Ter voorbereiding van deze analyse is het interessant om de bestaande toestandrapporten door te nemen. Is de hoeve beschermd als monument, dan is de kans zeer reëel dat de eigenaar of vorige eigenaar lid is of was van één van de provinciale afdelingen van Monumentenwacht Vlaanderen. De deskundige inspectieverslagen die deze dienst in dat geval na iedere inspectie opmaakt, geven alvast een eerste, zeer goede indruk van het schadebeeld.

Via een *in situ*-onderzoek kan deze informatie vervolgens aan de actuele toestand afgetoetst en verder aangevuld worden.

Het resultaat van deze bouwfysische analyse krijgt vervolgens een schriftelijke neerslag in een diagnosesnota. Deze nota die inzicht verschaft in de technische en fysische problemen van de hoevegebouwen, is niet alleen van groot nut voor de verdere bestemmingsstudie (cfr. infra), maar is bovendien een vereiste bij de aanvraag van een erfgoedpremie voor restauratiewerkzaamheden.

4.2. Onderzoek naar het duurzaam potentieel

Stap 4 – Het prospecteren van de functionele noden op (boven)lokaal vlak

a. Kennisname van de bestemmings- en beheerswensen van de opdrachtgever

Vooraleer het effectieve onderzoek naar een passende bestemming op te starten is het logischerwijs aangewezen dat de eigenaar of opdrachtgever binnen het projectteam zijn verwachtingen zeer duidelijk formuleert. Deze kennis mag zich niet beperken tot de bestemming of deelbestemmingen op zich, maar moet ook klaarheid scheppen omtrent de wijze waarop hij of zij die bestemming(en) wenst gerealiseerd te zien. Bovendien is het ook belangrijk te weten hoe de opdrachtgever achteraf het beheer van de herbestemde hoevesite ziet. Al deze elementen zijn immers niet alleen richtinggevend voor het verdere bestemmingsonderzoek, maar ook bepalend voor het verdere verloop ervan. Blijken de wensen van de opdrachtgever immers deels of volledig haaks te staan op de zorg voor de te behouden erfgoedwaarden, dan is het belangrijk om dit binnen het projectteam tijdig met de opdrachtgever te overleggen en op basis van valabele argumenten hem of haar te laten mee-evolueren naar een erfgoedkundig passende herdefiniëring.

b. *Beperkt onderzoek naar de functionele noden op (boven)lokaal vlak*

Het herbestemmen van een agrarisch deels of volledig gedesaffecteerde hoeve heeft maar zin als de nieuwe bestemming leidt tot een duurzame maatschappelijke reïntegratie. Om die duurzaamheid te garanderen dringt zich, al was het maar om de haalbaarheid van de door de opdrachthouder voorgehouden bestemming af te toetsen, een prospectie op van de functionele noden die zich op lokaal of bovenlokaal vlak laten onderkennen. Een zeer belangrijke bron vormen daarbij de vele meerjarige beleidsplannen die op Vlaams, provinciaal, intergemeentelijk of gemeentelijk niveau voor vele beleidsdomeinen of -velden worden gehanteerd. Met deze beleidsinformatie op zak is het goed om vervolgens voor een geüpdate behoeftenanalyse de lokale en regionale beleidsmakers en -voorbereiders naar hun recentste bevindingen te polsen. Al blijkt bij de eindanalyse niet alle informatie even volledig en gestroomlijnd en getuigen de aangeleverde oplossingen voor de gedetecteerde problemen mogelijks niet altijd van een even visionaire aanpak, toch leggen ze de meeste hiaten en knelpunten en bijgevolg ook de opportuniteiten bloot. Daarop inspelen door bovendien op een creatieve manier de erfgoedwaarde van de hoeve als een meerwaarde aan te wenden, staat ongetwijfeld voor een nieuwe, duurzame toekomst voor dit ruraal erfgoed.

Stap 5 – Het selecteren en stedenbouwkundig aftoetsen van enkele functionele noden

a. *Het weerhouden van één of meer functies*

Niet alle opportuniteiten zullen echter in de lijn liggen van de verwachtingen van de opdrachtgever en lenen zich bovendien als nieuwe invulling van een monumentale hoeve. Belangrijk is dan ook om samen met de opdrachtgever een eerste, om praktische redenen bij voorkeur beperkte selectie van mogelijke bestemmingen te maken waarvan reeds bij een eerste evaluatie duidelijk wordt dat ze niet haaks staan op het behoud van de hoeve als bouwkundig erfgoed.

b. *Het aftoetsen van de weerhouden functies aan de ruimtelijke bestemmingsplannen en/of afwijkingsmogelijkheden in toepassing van art. 4.4.6 van de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening*

Vooraleer verder onderzoek te doen naar de site-gebonden haalbaarheid van de vooropgestelde bestemmingen dient in eerste instantie nagegaan in welke mate deze zich conformeren aan de voor de hoeve en zijn omgeving vigerende ruimtelijke planning. Blijkt dit voor één van de bestemmingsopties niet het geval te zijn, dan is het aangewezen deze optie op te bergen, tenzij de hoeve een beschermd monument betreft of deel uitmaakt van een beschermd stads- of dorpsgezicht of landschap. In die gevallen biedt artikel 4.4.6 van de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening de mogelijkheid om van de geldende stedenbouwkundige voorschriften af te wijken. Ook de werken die noodzakelijk zijn voor de ontsluiting van een als monument beschermde hoeve zijn op basis van dit artikel vergunbaar. Rust op de hoeve geen bescherming maar staat ze wel op de vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed, dan kan in toepassing van artikel 4.4.23 van de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening eveneens een afwijking verkregen worden. In al deze gevallen is het positieve advies van het agentschap

Onroerend Erfgoed daarbij doorslaggevend. Bepalend voor dit advies is dat de voortzetting van de vroegere functie niet langer haalbaar blijkt of de duurzame leefbaarheid van de hoeve (of een deel ervan) niet meer garandeert, alsook dat de nieuwe functie de erfgoedwaarde ongeschonden laat of verhoogt.

Stap 6 – Het opmaken van het ruimtelijke programma van de weerhouden functies

Accordeert de bestemmingselectie al dan niet via de afwijkingsmogelijkheid met de stedenbouwkundige bepalingen, dan is het tijd om in eerste instantie voor de voorkeurbestemming *in concreto* te onderzoeken welk ruimtelijk programma de weerhouden nieuwe functie (of deelfuncties) veronderstelt. Welke nieuwe functie(s) men ook aan de diverse hoevegebouwen wenst te geven, alle vallen ze ongetwijfeld onder één of andere sectorale reglementering. Daarom is het dan ook ten stelligste aangewezen om bij de opmaak van het ruimtelijke bestemmingsprogramma te vertrekken vanuit de infrastructurele vereisten die in deze regelgeving(en) zijn opgenomen, en deze aan te vullen met de wensen van de opdrachtgever. Op deze manier worden bij de exploitatie achteraf onnodige problemen met de overheidsdiensten die voor de nodige erkenningen instaan, vermeden.

Het is echter niet denkbeeldig dat uit het ruimtelijke programma van de voorkeurbestemming blijkt dat er zoveel elementen komen bij kijken dat zelfs zonder een aftoetsing aan de historisch waardevolle hoeve de onhaalbaarheid ervan onmiddellijk duidelijk is. In dat geval kan alsnog altijd overgegaan worden tot de opmaak van het ruimtelijke programma van de bestemming die pas in tweede instantie de voorkeur genoot.

Stap 7 – Het via ontwerp onderzoek aftoetsen van het ruimtelijke programma

Weten waaraan een vooropgestelde bestemming allemaal moet voldoen is één zaak. Een tweede is: hoe dat ruimtelijke programma implementeren in de hoeve zonder daarbij afbreuk te doen aan de erfgoedwaarden. Dat deze oefening van het projectteam, én in het bijzonder van de architect, vooral veel creativiteit zal vereisen, staat buiten kijf. Ontwerpend onderzoek moet immers aangeven of de hoeve zich met de weerhouden nieuwe bestemming al dan niet laat herdefiniëren. Voorafgaandelijk en tussendoor regelmatig in overleg treden met de consulent erfgoedbeheer van het agentschap Onroerend Erfgoed is daarbij zeker aanbevolen. Dienen er zich immers noodzakelijke ingrepen aan, dan is het belangrijk de haalbaarheid daarvan tijdig af te toetsen.

Blijkt uit het ontwerp onderzoek echter dat het ruimtelijke programma de draagkracht van de hoeve overschrijdt, dan is het aangewezen de voorkeurbestemming af te slanken of te vervangen door een andere bestemming waarvan het ruimtelijke programma dan al dan niet nog moet samengesteld worden.

4.2.3. Onderzoek naar de budgettaire haalbaarheid

Stap 8 – Het oplijsten en budgetteren van de restauratieve en herbestemmingswerken

Op basis van enerzijds de diagnosesnota en anderzijds de op basis van het ontwerpend onderzoek weerhouden nieuwe bestemming worden de restauratie- en herbestemmingswerkzaamheden meetstaatgewijs opgelijst. Opdat deze onderzoeksverrichtingen achteraf bij de opmaak van het aanvraagdossier voor een erfgoedpremie alsook bij de aanvraag van vereiste vergunning optimaal bruikbaar zouden zijn, is het aangewezen deze maatregelen in overleg met de bevoegde consulent erfgoedbeheer van het agentschap Onroerend Erfgoed te nemen.

Het is echter geenszins de bedoeling in dit stadium reeds tot de opmaak van een lastenkohier over te gaan. De enige betrachting is om in functie van een budgettaire afweging van de herbestemming van de hoeve tot een approximatief maar niettemin realistisch beeld te komen van de restauratie- en herbestemmingskost. Hoe groot de liefde voor een monument ook moge zijn, het prijskaartje bepaalt uiteindelijk de slaagkansen van een goede herbestemming. Daarom is het opportuun om ook na te gaan of de nieuwe bestemming gedeeltelijk of in zijn totaliteit in aanmerking komt voor een of andere sectorale betoelaging en in welke mate.

De optelsom van beide ramingen alsook van de mogelijke financiële tussenkomsten op basis van erfgoedpremies en andere sectorale premie- of subsidieregelingen op lokaal, provinciaal, regionaal, federaal of Europees niveau, geeft niet alleen een nog concreter beeld van de effectieve kostprijs van de beoogde herbestemming, maar ook van het al dan niet haalbare aandeel van de bouwheer in het erfgoedproject.

Stap 9 – Het opmaken van een exploitatieplan

Veelal beperkt de herbestemming zich niet of maar deels tot een zuiver residentiële functie. In die gevallen werd er van meet af aan vanuit gegaan dat de investeringskost zich via de economische exploitatie moet terug verdienen. Om voor die herbestemmingsprojecten een duurzame leefbaarheid te garanderen is het logischerwijs aangewezen het herbestemmingsonderzoek te complementeren met een exploitatieplan dat op korte, middellange en lange termijn de kosten en baten grondig analyseert.

METHODOLOGIE

SCHEMATISCHE WEERGAVE

Onderzoek naar de erfgoedsite	<i>Stap 1 - Het registreren van de site</i>	→ planmatige registratie → fotografische registratie
	<i>Stap 2 – Het inventariseren van de erfgoedwaarden</i>	→ literatuuronderzoek → archiefonderzoek → <i>in situ</i> -onderzoek → oplijsting van de erfgoedwaarden (en –elementen) in overleg met de erfgoedconsulenten
	<i>Stap 3 – Het analyseren van de bouwfysische toestand</i>	→ onderzoek bestaande toestandrapporten (Monumentenwacht) → <i>in situ</i> -verificatie
Onderzoek naar het duurzaam potentieel	<i>Stap 4 – Het prospecteren van de functionele noden op (boven)lokaal vlak</i>	→ kennisname van de bestemmings- en beheerswensen van de opdrachtgever → beperkt onderzoek naar de functionele noden op (boven)lokaal vlak
	<i>Stap 5 – Het selecteren en stedenbouw-kundig aftoetsen van enkele functionele noden</i>	→ weerhouden van één of meer functies → aftoetsen van de weerhouden functies aan de ruimtelijke bestemmingsplannen en/of afwijkingmogelijkheden (art. 4.4.6 van de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening)
	<i>Stap 6 – Het opmaken van het ruimtelijke programma van de weerhouden functies</i>	→ uitzetten van het ruimtelijke programma → aftoetsen aan de sectorale regelgevingen
	<i>Stap 7 – Het via ontwerpend onderzoek aftoetsen van het ruimtelijke programma</i>	→ implementeren van het ruimtelijke programma in de hoeve in overleg met de erfgoedconsulenten
Onderzoek naar de budgettaire haalbaarheid	<i>Stap 8 – Het oplist en budgetteren van de restauratie- en herbestemmingswerken</i>	→ oplist van de werken in overleg met de erfgoedconsulenten → budgetteren van de werken → onderzoek sectorale cofinancieringsmogelijkheden
	<i>Stap 9 – Het opmaken van een exploitatieplan</i>	→ kosten-en batenanalyse

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Aardappelhok

Met aardappelhok wordt het bijgebouw bedoeld in of buiten de schuur waarin op de begane grond aardappelen worden bewaard¹⁶⁵.

Aardappelkelder

Een variante op het aardappelhok is de vrijstaande aardappelkelder. Deze bergplaats voor aardappelen steekt gedeeltelijk ondergronds en bestaat uit houten of gemetselde wanden die onder een dak of aarden wal steken¹⁶⁶.

Ashok

Het ashok is in de regel een open of halfopen gebouwtje dat onder een afdak steekt, waar de assen werden gezift en bewaard¹⁶⁷.

Ast

Een ast of droogoven is een gebouw of inrichting met één of meern van onderuit verwarmde vloeren om grondstoffen, zoals groenmout (gekiemde gerst), hop, tabak en cichorei, te drogen¹⁶⁸.

Bakhuis

Het bakhuis vormt doorgaans een apart gebouwtje, dat ofwel aan ofwel losstaand van het huis is gebouwd. Eerder sporadisch vormt het bakhuis een ruimte in het boerenhuis. Meestal bestaat het bouwsel uit een bakoven met een aanpalend voorgebouw (dat ook als ‘bakhuis’ wordt aangeduid). Soms bevindt de bakoven zich echter ook in dit bakhuis. De meest voorkomende vorm in onze streken is evenwel het tweeledige bakhuis, waarbij bakhuis en bakoven achter elkaar liggen. De twee zadeldaken, een hoog zadeldak voor het bakhuis en een lager dak voor de bakoven, liggen daarbij in elkaars verlengde¹⁶⁹.

Behalve voor het bakken van brood en aanverwante producten, werd het bakhuis ook wel eens voor andere doeleinden gebruikt, zoals als bergplaats voor klein gerei, ... e.d.m.¹⁷⁰ Bevindt de bakoven zich in het bakhuis, dan werden op het warme tegelvloertje bovenop het ovengewelf allerlei vruchten, zoals fruit, bonen, erwten ... gedroogd en bewaard. Aan de open zijde(n) werd deze bewaarruimte boven de oven, veelal met houten beschot afgesloten. De kleine zolder of vloering in het voorgebouw werd destijds eveneens gebruikt om vruchten en zaden droog te bewaren¹⁷¹.

Bepalend voor een bakhuis, en in het bijzonder voor de bakoven, zijn dan ook de al dan niet gewelfde onderbouw, de ovenvloer, het ovengewelf, de ovenmond, de ovendeur, de schoorsteen en – als de bakoven zich in het

¹⁶⁵ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 443.

¹⁶⁶ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 448.

¹⁶⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 442.

¹⁶⁸ Haslinghuis 1986, 123; Becuwe & Vandermarliere 2010, 145.

¹⁶⁹ Info <http://www.mot.be/w/1/index.php/BakehousesNL/Bakehouses> (geraadpleegd dd. 17.10.2013). Weyns 1963, 18-22; Trefois 1978, 221-222; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 455-456.

¹⁷⁰ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 455-456.

¹⁷¹ Becuwe 2012, 12-13.

bakhuis zelf bevindt – de bewaarruimte boven de oven. Het voorgebouw laat zich doorgaans kenmerken door een zolder of vliering en in sommige gevallen door de aanwezigheid van een gemetselde voeder- en waterbak¹⁷². Het gebruikte materiaal om het bakhuis op te trekken is streekgebonden, zowel metselwerk als vakwerk van hout en leem komen voor. De dakbedekking bestaat gewoonlijk uit pannen¹⁷³.

Beerput

In de beerput wordt de sekreetmest van één of meer toiletten verzameld¹⁷⁴.

Berghokje

Van de bijgebouwen op een hoeve maken veelal ook één of meer berghokjes uit. Deze betrekkelijk kleine, primitief gebouwde bergruimtes betreffen ofwel losstaande ofwel aangebouwde constructies¹⁷⁵.

Deze gebouwtjes zijn veelal opgetrokken in restmaterialen, zoals qua kleur en vorm onregelmatige bakstenen, houten beplankingen, ijzeren golfplaten en betonplaten.

Champignonkelder

Een champignonkelder is een kelder waarin champignons vanuit broed worden opgekweekt.

Dilt

Het dilt is de bergplaats voor hooi of stro in een stal, in dit geval ook tasruimte genoemd¹⁷⁷. In een schuur wordt onder een dilt de bergruimte boven de dorsvloer verstaan¹⁷⁸.

Duiventoren

Historisch belangrijke boerderijen zoals abdij- en kasteelhoeves zijn soms uitgerust met een vrijstaande duiventoren. Dit gebouw, dat veelal een juweeltje van landelijke bouwkunst betreft, stond voor de Franse revolutie symbool voor de geprivilegeerde status van de bewoners of eigenaars van de hoeve¹⁷⁹.

Dwarsschuur

De dwarsschuur is een schuur waarvan de dorsvloer evenwijdig loopt met de dwarsgevels. De dorsvloer bevindt zich op de doorrit tussen de voor- en achterpoort van de schuur. Meestal is de dorsvloer gemaakt uit gestampte klei of leem, waarin vaak runderbloed, vlaslemen, assen, koehaar of -drek werden vermengd. Her en der komen echter ook houten dorsvloeren voor. Grote dwarsschuren hebben dikwijls twee doorritten en dus twee dorsvloeren met bijhorende tasruimtes, die ervan gescheiden is door een tasmuurtje. Doorgaans hebben beide schuurruimtes een specifieke functie: in de ene worden de graangewassen bewaard en gedorst en in de andere de peulvruchten¹⁸⁰.

¹⁷³ Info <http://www.mot.be/w/1/index.php/BakehousesNL/Bakehouses> (geraadpleegd dd. 17.10.2013).

¹⁷⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 520.

¹⁷⁵ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 447.

¹⁷⁶ Info <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/typologie> (dd. 02.09.2013).

¹⁷⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 337.

¹⁷⁸ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 424.

¹⁷⁹ Trefois 1978, 219-221.

¹⁸⁰ Weyns 1971, 51-53; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 412-413 & 416-420.

Erfweide

Bij historische hoeves in losse bouwtrant is van het erf soms een gedeelte met gras begroeid dat men als de erfweide benoemde. In deze weide liepen kippen en kleinvee vrij rond¹⁸¹. Bij recente ontwikkelingen werd deze begraasde zone veelal ook verhard.

Gemak

Traditioneel bevindt het gemak of toilet zich buiten maar in de onmiddellijke buurt van de boerenwoning. Veelal leunt dit vierkant gebouwtje tegen de woning aan. In dit optrekje, dat is opgetrokken in hout, baksteen of een combinatie van beide, bevindt zich een plank, ook de bril genoemd. Alhoewel er hierin meestal maar één opening steekt komt een dubbele of driedubbele bril ook wel eens voor. Onder de opening stond oorspronkelijk een ton of emmer, later bevond zich onder het ‘huisje’ een beerput¹⁸².

Gereedschapsschuur

De gereedschapsschuur is het bijgebouw waarin het klein gereedschap en/of de landbouwmachines werden geplaatst. De afmetingen van deze ruimte die soms niet meer dan een afdak is, kunnen sterk variëren¹⁸³.

Grupstal

Een grupstal is een stal waarin zich achter de koeien een diepe mestgoot of grup bevindt. De in deze goot opgevangen mest werd dagelijks naar buiten gewerkt, zodat de stal schoon bleef¹⁸⁴.

Hoenderhok

Een hoenderhok laat zich vooral kenmerken door een kippenladder, een kippenverhoog, een kippenrek, een kippenuitgang en legnesten¹⁸⁵.

Hoevepoort

De hoevepoort is de dubbele houten poort die toegang verleent tot het erf van een hoeve in een veelal gesloten bouwtrant. Bij uitbreiding is de benaming ‘poort’ ook van toepassing op het poortgebouwtje¹⁸⁶.

Hok voor kunstmest

Naarmate de omstreeks 1850 uitgevonden kunstmest meer en meer toepassing kende in de landbouw werd op de boerderij een hok voor kunstmest voorzien. In dit bijgebouw werd kunstmest zoals guano geborgen.

Hok voor voedergewassen

Het hok voor voedergewassen betreft een bijgebouw dat soms gedeeltelijk onder de grond steekt en waarin voedergewassen als bieten, rapen of ander groenvoeder bewaard of tijdelijk opgeslagen werden¹⁸⁷.

¹⁸² Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 113.

¹⁸³ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 440.

¹⁸⁴ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 25-27.

¹⁸⁵ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 400.

¹⁸⁶ Haslinghuis 1986, 282; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 475.

¹⁸⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 442.

Hondenhok

Op een historische hoeve staat veelal vrij centraal op het erf een bakstenen hondendok. Voor zover de hond er niet aan een ketting lag, is er voor de hond rond het hondenhok een vaak met traliewerk afgezoomde loopzone voorzien. Typologisch kan het hondenhok diverse vormen aannemen. Meestal gaat het om een kleine, met een lessenaars- of zadeldak afgedekte rechthoekige constructie. In sommige, intussen zeldzaam geworden gevallen, heeft het hondenhok een conische vorm¹⁸⁸.

Hondenren

Rond het hondenhok bevindt zich, tenzij de hond aan de ketting werd gehouden, een afgesloten loopzone, de hondenren¹⁸⁹. Veelal zoomt traliewerk op een bakstenen muuraanzet de ren af.

Hooiberg

Een hooiberg is een constructie met een aantal verticale staanders of bergroeden, waarlangs een rieten dak op en neer kan worden bewogen, zodat de hoogte van de kap is aan te passen aan de hoeveelheid opgeslagen gewas. De kap rust op ijzers die door gaten in de roeden gestoken zijn. Met behulp van een vijzel kan de kap langs de roeden omhoog en omlaag worden gebracht. Er zijn hooibergen met één roede (paraplu- of parasolbergen), met twee roeden en met vier tot zes roeden. Hooibergen met drie roeden kwamen niet voor omdat dan bij het opvijzelen van het dak een te grote belasting op de roeden zou ontstaan. De grootste hooibergen waren vaak voorzien van een kapel in het dak met een hijsbalk, zodat een paard met behulp van een grijper, een touw en een katrol het hooi omhoog kon trekken.

In de 20^{ste} eeuw werden de hooibergen gemoderniseerd. Ze kregen betonnen roeden met lieren waarmee het dak gemakkelijker op en neer te bewegen was. Na de Tweede Wereldoorlog raakten ze echter in onbruik omdat er andere methoden kwamen om veevoer op te slaan. Hooi werd niet langer in schuren en hooibergen bewaard, maar meteen als vers gras ingekuuld¹⁹⁰.

Kafhok

Het kafhok is meestal terug te vinden in de schuur als een afgescheiden ruimte waar het kaf werd opgeslagen¹⁹¹.

Karnmolen

Een karnmolen bestaat uit een tredmolen waarin een hond moest lopen om de as aan te drijven waarmee de karn in beweging werd gebracht. Sommige karnmolens werden door een paard aangedreven. Deze karnmolens waren te groot om in de woning te plaatsen en daarom stonden ze in het bedrijfsgedeelte¹⁹².

Kippenren

Bij het kippenhok hoort voor de kippen een afgesloten loopplaats, de kippenren¹⁹³.

¹⁸⁸ Trefois 1978, 219; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 481-483.

¹⁸⁹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 482.

¹⁹⁰ Trefois 1978, 198; Haslinghuis 1986, 175; Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 145.

¹⁹¹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 444.

¹⁹² Trefois 1978, 252; Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 21.

¹⁹³ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 479.

Kippenzolder

Met een kippenzolder wordt het gedeelte van een dilt bedoeld dat met latten of vlechtwerk is afgezonderd om als slaappleats voor de kippen gebruikt te worden¹⁹⁴. Elementen voor deze zolderruimte zijn vooral de kippenladder, het kippenverhoog, het kippenrek en de legnesten.

Langsschuur

De langsschuur is een schuur waarvan de dorsvloer in de lengterichting loopt¹⁹⁵.

Melkhuis

Een melkhuis (agrarisch gebouw) is een bijgebouw op een hoeve, gebruikt voor het koelen en verwerken van melk¹⁹⁶.

Mestkuil

Kenmerkend voor het erf van een historische hoeve is de mesthoop of -vaalt die zich in een ondiepe, tegenwoordig steeds gemetselde kuil, bevindt¹⁹⁷. Tot in de negentiende eeuw was de mestvaalt niet meer dan een verdiept aangelegd stuk grond dicht bij de stal. Om het weglekken van voedingsstoffen te voorkomen werd de mestkuil vanaf het begin van de twintigste eeuw echter steeds vaker voorzien van betonnen bodem¹⁹⁸.

Mestvaalt

Een mestvaalt is een constructie om vaste mest in te verzamelen en te bewaren¹⁹⁹.

Paardenmanège

Op het erf van historische hoeses die over geen traditionele rosmolen beschikken, bevindt zich als alternatief wel eens een paardenmanège. Een paardenmanège, ook kortweg manège genoemd, kwam reeds vóór 1850 voor als een recentere variante van een rosmolen. Meestal staat een manège onbeschut in openlucht. Het aandrijfwerk, dat stevig in de grond is verankerd, bestaat uit een rond tandrad dat door aan trekbomen gespannen paarden werd rondgedraaid, en waarvan de beweging via tandraderen werd overgebracht op een draaiende horizontale as die de maal- of pletmachine, meestal opgesteld in een vlakbij gelegen schuur, in werking stelde. Op enige afstand van het tandrad liep ten behoeve van het paard een doorgaans gekasseid cirkelvormig looppad²⁰⁰.

Net zoals de traditionele rosmolens bleven ook de manèges in sommige gevallen tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik.

Polderschuur

De polderschuur of bergschuur laat zich kenmerken door een vierkant of kort rechthoekig grondplan dat onder een schilddak of een tentdak steekt. In de middenruimte van het driebeukige gebouw bevindt zich de

¹⁹⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 402.

¹⁹⁵ Weyns 1971, 53-54; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 412.

¹⁹⁶ Nederlandse Art and Architecture Thesaurus (www.aat-ned.nl).

¹⁹⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 514.

¹⁹⁸ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 135.

¹⁹⁹ Info <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/typologie> (dd. 02.09.2013).

²⁰⁰ Devliegheer 1983, 25; Becuwe 2016, 161-162.

ruime tasruimte, terwijl de zijbeuken ingevuld worden door respectievelijk de dorsvloer en stallen en soms ook een wagenbergplaats²⁰¹.

Poortgebouw

Met het poortgebouw wordt het gebouw aangeduid waarin de hoevepoort is ingebouwd. Doorgaans omvat het een overdekte ruimte die naar buiten uit door de hoevepoort wordt afgesloten²⁰². In de meeste gevallen steekt boven deze ruimte een zolder, die soms als duiventil fungeert. In sommige gevallen wordt de overdekte ruimte ook geflankeerd door twee bergruimtes.

Afhankelijk van de ouderdom en de geografische ligging van de hoeve is het poortgebouw – naar analogie met de belangrijkste hoevegebouwen – doorgaans opgetrokken in vakwerk of baksteen.

Potstal

Een potstal is een stal die ruim een meter onder het maaiveld is uitgegraven en waarin de beesten op hun eigen uitwerpselen stonden. Die werden vermengd met stro, heideplanten, bladeren en vooral ook plaggen die op de heide werden gestoken. Deze plaggen bevatten humus die via de mest werd overgebracht naar het bouwland, waardoor de vruchtbaarheid van de akkers werd verbeterd. De potstal werd maar een of hoogstens twee keer per jaar leeg gehaald, zodat de koeien maandenlang met hun poten in de blubber stonden²⁰³.

Regenbak

Het regenwater dat via de vele dakpartijen wordt opgevangen, wordt in een gemetselde of betonnen regenbak verzameld²⁰⁴. In tegenstelling met de waterput, die ergens op het erf stond, bevond de regenwaterbak zich stevast direct tegen een bouwmuur om het regenwater gemakkelijk te kunnen opvangen.

Schapestal

Tot de belangrijke elementen van een schapestal behoren de staldeur alsook de aanwezigheid van een lammerenstal en een hok voor het moederschaap²⁰⁵.

Schepplaats

Op een historische hoeve bevindt zich aan de rand van de spoelvijver of de ringgracht soms een schepplaats. Vanop dit staketsel werd uit de vijver of gracht water geschept²⁰⁶.

Spoelvijver

Tot de structurerende elementen van het erf van een historisch hoeve behoort veelal ook een spoelvijver. In deze waterkuil kwam het vee drinken, werden de beslijkte poten van de paarden afgespoeld en werd het groenvoer voor de koeien gewassen²⁰⁷.

²⁰¹ Weyns 1971, 54-55; Trefois 1978, 175-187; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 411; zie ook D'Hooge 1978.

²⁰² Trefois 1978, 218-219; Haslinghuis 1986, 282; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 476.

²⁰³ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 25.

²⁰⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 508.

²⁰⁵ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 397.

²⁰⁶ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 496.

²⁰⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 494.

Stroloods

De stroloods is een loods met rechthoekig grondplan die omstreeks 1900 voor het eerst in gebruik werd genomen om veldvruchten en vooral stro te bergen. De oudste types bestonden uit een op zes of meer palen gesteund dak dat dikwijls aan de westkant iets dieper afhelde. Later, vooral na de Tweede Wereldoorlog, metselde men dikwijls één of meer van de zijvlakken dicht teneinde de vruchten beter te vrijwaren van regen en wind²⁰⁸.

Tasruimte

Een tasruimte is de bergplaats voor hooi of stro in een stal en wordt in dit geval ook dilt genoemd. In een schuur is een tasruimte de bergruimte naast de dorsvloer, waar de oogst wordt opgestapeld. Een tasmuurtje scheidt de tasruimte van de dorsvloer²⁰⁹.

Voederkeuken

Een voederkeuken is een gebouw op een hoeve waar men diervoeder bereidt. Buiten bedrijf gestelde bakovens werden daartoe soms gebruikt²¹⁰.

Voederkuilen

Een deel van het erf van een historische hoeve wordt ingenomen door voederkuilen, zoals een aardappelkuil, een bietenkuil, een kuil voor bietenloof, een pulpkuil, een rapenkuil, een groenvoerkuil, een graskuil, een kafput en/of een komposthoop²¹¹.

Voorhofje

Bij historische hoeves met een erfweide met rondlopend kleinvee is de kleine ruimte vlak voor het woonhuis met een omheining van de erfweide afgesloten om te beletten dat het vee tot vlak bij de voordeur kon komen²¹². Met het verdwijnen van de erfweide ging dit voorhofje in vele gevallen ook verloren.

Waterpomp

Met een doorgaans ijzeren of gietijzeren waterpomp wordt water opgepompt uit de wel- of regenput op het erf²¹³.

Waterput

Grond-, regen- en oppervlaktewater waren generaties lang de enige waterbronnen op de hoeve. De aanwezigheid op het erf van een open waterput voor het ophalen van grondwater was dan ook van cruciaal belang²¹⁴. Deze put was doorgaans gemaakt van rondom gemetselde bakstenen of van op elkaar gestapelde tonnen. Bovengronds bestond de waterput uit een houten of gemetselde putkuip, al dan niet afgedekt met een houten of plaatijzeren

²⁰⁸ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 450.

²⁰⁹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 337 & 414.

²¹⁰ Becuwe 2012, 6-7.

²¹¹ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 485.

²¹² Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 478.

²¹³ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 512.

²¹⁴ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 497.

deksel²¹⁵. De wijze waarop het water wordt geput, is bepalend voor het type waterput. Drie types laten zich onderscheiden:

- a. de waterput waaruit de emmer water wordt opgehaald door de ketting op te winden rond een as. Deze putten waren dikwijls overdekt met een zadeldakje;
- b. de waterput waarbij de last van het putten wordt verlicht door een putgalg;
- c. de put zonder windas of putgalg, waarin men de emmer met kracht op het wateroppervlak doet terechtkomen en hem gevuld weer optrekt²¹⁶.

Werkplaats

De werkplaats is het bijgebouw waar het gereedschap werd hersteld²¹⁷.

Zomerkeuken

Een zomerkeuken is een keuken waar men in de zomer kookt en vaak ook woont, met name op een hoeve²¹⁸.

²¹⁵ Koldewey, Gailliard, Reinstra, van Leeuwen, van Cruyningen & van Zuijlen (red.) 2003, 107.

²¹⁶ Weyns 1971, 76-79; Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1987, 497-498.

²¹⁷ Devos, Ryckeboer & Van Keymeulen 1985, 441.

²¹⁸ Nederlandse Art and Architecture Thesaurus (www.aat-ned.nl).

GECITEERDE EN AANBEVOLEN LITERATUUR

Interessante publicaties

Ball D., Edwards B., Gaskell P., Lake J. Mathews A., Owen S. & Trow S. m.m.v. Ryan J. 2006: *Living buildings in a living landscape: finding a future for traditional farm buildings*, London, English Heritage, 38 pp.

Bauters L. & Pouw G.J. 2002: *Van zadelsteen tot zetelkruier. Tweeduizend jaar molens in Vlaanderen. Deel 3. Geïllustreerd molenwoordenboek*, Gent.

Becuwe F. 2012: *Het bakhuiscomplex op de site Lange Max in Koekelare. Bouwhistorische nota*, Nieuwpoort, Monument in Ontwikkeling bvba, 15 pp.

Becuwe F. 2016: *Tel orge, telle malt. Klein- en grootmouterijen in Vlaanderen (1850 - 1950)*, Brussel - Gent, Onroerend Erfgoed - Mens & Cultuur Uitgevers, 376 pp.

[Becuwe F. & Hillewaert H.] 1992: *Geen behoud zonder onderhoud*, Brussel, AROHM, 20 pp.

[Becuwe F. & Schoenmakers L.] 1999: *Beleidsnota Monumenten, Landschappen en Archeologie, (Beleidsnota van Vlaams Minister J. Sauwens, bevoegd voor Monumenten, Landschappen en Archeologie)*, Brussel, Vlaamse regering, 32 pp.

Becuwe F. & G. Vandermarliere 2010: Of an oste as they drie their hoppers upon at Poppering. Een typologische benadering van de hopast in Vlaanderen. In: *Relicta 6. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek*, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 145-176.

Becuwe F. & Vereecke R. 2011: *Monumenten-in-ontwikkeling. Erfgoedbehoud door ontwikkeling*, Nieuwpoort, Monument in Ontwikkeling bvba, 48 pp.

Bens W. 2012: *Restauratie en herbestemming van boerderijen, handboek*, Beerzel-Putte, Studiebureel Heemschut, 51 pp.

Bleckenhorst T. e.a. 2000: *Behoud het beeld. Leidraad voor herbestemming van agrarische gebouwen*, Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, Utrecht, 60 pp.

Bogaert Ch. & Lanclus K. 1991: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 12n3. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent, Kantons Deinze en Nazareth*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen – Brepols, liv + 522 pp.

Bogaert Ch., Lanclus K., Tack A. & Verbeeck M. 1996 - *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 15n1. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Oudenaarde, Stad Oudenaarde met fusiegemeenten*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen – Brepols, lxvi + 621 pp.

Bogaert C., Lanclus K., Tack A. & Verbeeck M. 1998: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 15n3. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Oudenaarde. Kanton Ronse*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen – Brepols, lxii + 599 pp.

Bogaert Ch. & Verbeeck M. 1989: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 12n2. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent, Kantons Destelbergen en Oosterzele*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen – Brepols, lii + 688 pp.

Bonnez A. 1978: Over het verdwenen ambacht van strodekker-hageleder en nog wat. In: *Biekorf*, 20, 5, 103-119.

Buiks Ch. 2011: *Historische boerderijen in Baronie en Markiezaat. Handreiking voor het behoud van het ruraal erfgoed*, Stichting de Brabantse Boerderij.

Coops A. 1955: *Beplantingen op boerenerven, in het bijzonder in het Zuidhollandse weidelandschap*, s.l. (typoscript).

Daalhuizen F. 2004: *Nieuwe bedrijven in oude boerderijen. De keuze voor een voormalige boerderij als bedrijfslocatie* (proefschrift), Eburon, Delft.

Davey A. 2001: *The Conversion of Redundant Farm Steadings to Other Uses*, Edinburgh, Scottish Executive Central Research Unit.

de Gier C., van Laarhoven D. & Nijhuis H. 2008: *Bouwen aan boerderijen. Ideeënboek voor herstel en vernieuwing van oude boerderijen*, Zutphen, Roodbont Uitgeverij.

De Gunsch A, Metdepenninghen C., Tansens A. & Vanneste P. 1999: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 17n1. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Roeselare. Kanton Roeselare*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen – Brepols, xlii + 652 pp.

De Gunsch A, Metdepenninghen C. & Vanneste P. 2001: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 17n2. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Roeselare. Kantons Hooglede, Izegem en Lichtervelde*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen – Brepols, lxiv + 586 pp.

den Hertog P. 2004: *Van oud naar behoud. Handboek boerderijherstel. Suggesties, spelregels en subsidies*, Vianen, Bureau Helsdingen, 164 pp.

Delepiere A.-M. & Lion M. m.m.v. Huys M. 1982: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 8n. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Veurne*, Brussel – Gent, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg – Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., lxxvi + 724 pp.

Delepiere A.-M. & Huys M. m.m.v. Lion M. 1989: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 11n2. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Ieper; Kanton Poperinge*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen – Brepols, l + 555 pp.

Delepiere A.-M. & Huys M. m.m.v. Lion M. 1991: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 11n3. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Ieper; Kantons Mesen, Wervik en Zonnebeke*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen – Brepols, xl + 405 pp.

Delepiere A.-M. & Lion M. m.m.v. Huys M. 1987: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 8n. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Ieper; Kanton Ieper*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen – Brepols, l + 581 pp.

De Maegd Ch. & Van Aerschot S. 1977: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 2n. Vlaams-Brabant. Halle-Vilvoorde*, Brussel – Gent, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg – Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., xxiv + 828 pp.

De Maegd Ch. & Van den Broeck M. 2007: *Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Inventaris Limburg. Deel 3*, Brussel.

Demey A. 1981: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 7n 1. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Sint-Niklaas*, Brussel – Gent, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg – Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., lxiii + 374 pp.

De Sadeleer S. & Plomteux G. 1997: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 161n1. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Turnhout*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lxiv + 595 pp.

De Sadeleer S. & Plomteux G. 2002: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 161n4. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Hoogstraten*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lxxii + 514 pp.

De Sadeleer S. & Plomteux G. 2004: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 161n6. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Arendonk*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lxxviii + 489 pp.

de Visser I., den Hertog P. & van Dintel M. 2007: *Boerderij in perspectief. Handvatten voor herbestemming*, Alblasserwaard, Bureau Helsdingen, 61 pp.

de Visser I. e.a. 2005: *Kleur op boerderijen in het Groene Hart*, Kinderrijk, Stichting Boerderij en Erf.

- Devliegher L. 1978: Vier Westvlaamse rosmolens, *Bokrijks Berichten*, Bokrijk, XV, 199-205.
- Devliegher L. 1983: *Rosmolens in de Westvlaamse Kuststreek*, Brugge, Provinciaal Museum van het Bulskampveld, Katalogen en Bijdragen, 2, 154 pp.
- Devliegher L. 1992: *Landelijk en ambachtelijk leven. Het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem*, Brugge, 288 pp.
- Devos M., Ryckeboer H. & Van Keymeulen J. 1985: *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel 1. Landbouwwoordenschat. Afl. 2. Behuizing*, Tongeren, Rijksuniversiteit Gent, Seminarie voor Vlaamse Dialektologie.
- Devos M., Ryckeboer H. & Van Keymeulen J. 1987: *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel 1. Landbouwwoordenschat. Afl. 3. Het erf*, Tongeren, Rijksuniversiteit Gent, Seminarie voor Vlaamse Dialektologie.
- D'Hooge A.M. 1978: *De bergschuren in de Vlaamse noordzeepolders, een bijdrage tot de studie van de West-Vlaamse landelijke bouwkunst*, Gent, Rijksuniversiteit, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- Dirven G. & van den Oetelaar G. 2010: *ErfGoed in de Meierij. Bijgebouwen op boerenerven*, SdBB/Pictures Publishers.
- Fontaine R. 1977 (2005): *La Maison de pays. Restaurer, aménager, préserver*, [s.l.], Editeur Seghers.
- Gaskell P. & Owen S. 2005: *Historic Farm Buildings: Constructing the Evidence Base*, University of Gloucestershire, English Heritage & the Countryside Agency.
- Genicot L., Van Aerschot S., de Crombrughe A., Sansen H. & Vanhove J. 1971: *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen. Architectuur. I. Provincie Brabant. Arrondissement Leuven*, Brussel – Luik, Ministerie van Nederlandse Cultuur, 462 pp.
- Goedseels V. & Vanhaute L. 1979: *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Tielt, Lannoo, 235 pp.
- Haslinghuis E.J. 1986: *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, Utrecht - Antwerpen, Bohn, Scheltema & Holkema.
- Hassink J. [s.d.]: *Handboek Landbouw en Zorg. Nederland*, [s.l.], Landelijk Steunpunt voor Landbouw en zorg, 98 pp.
- Heins A. 1916: *Landelijke woningen naar traditionele Vlaamsche Type*, Gent.
- Hendriks L. & van der Hoeve J. (red.) 2009: *Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed. Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag - Utrecht.
- Hilpert M. & Neumann P. 2012: Althofstellen in Bayern. Betriebsaufgaben - Leerstände - sterbende Dörfer? In: *Schönere Heimat*, 101, 3, 175-183.
- Kennes H. & Steyaert R. 1997: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 13n4. Provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen. Kantons Duffel en Heist-op-de-Berg*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, l + 435 pp.
- Kennes H. & Steyaert R. 2000: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 16n2. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Westerlo*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lxvi + 285 pp.
- Kennes H. & Steyaert R. 2001: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 16n3. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Herentals*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lx + 423 pp.
- Kennes H. & Steyaert R. 2002: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 16n5. Provincie Antwerpen. Arrondissement Turnhout. Kanton Mol*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, lxvi + 519 pp.
- Kennes H. & Wylleman L. 1990: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 13n1. Provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen. Kanton Lier*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen - Brepols, lvi + 519 pp.

- Klement C. & Wyrwoll S. 2012: Umnutzung landwirtschaftlicher Altgebäude. In: *Der Holznagel*, 38, 2, 13-17.
- Koldewij E., Gaillard K., Reinstra A., van Leeuwen W.n van Cruyningen P. & van Zuijlen J. (red.) 2003: *Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen*, Amsterdam - Zwolle, 240 pp.
- Könner N. 2010: Bäuerliche Baukultur und modernes Wohnen - ein Widerspruch? Zwei Denkmalprojekte im Landkreis Garmisch-Partenkirchen. In: *Denkmalpflege Informationen*, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, 147, 31-35.
- Kurz P., Machatschek M., Iglhauser B. 2001: *Hecken: Geschichte und Ökologie; Anlage, Erhaltung & Nutzung*, Stuttgart, Graz.
- Lanclus K. m.m.v. Bogaert Ch. 1989: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 12n1. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent. Kanton Nevele*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen - Brepols, xlviii + 379 pp.
- Lanclus K. & Verbeeck M. 1993: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. 12n4. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent. Kantons Evergem & Lochristi*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen - Brepols, xlvi + 434 pp.
- Lindemans P. 1952: *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen.
- Lyna J. 1928: Nos veilles fermes. In: *Verzamelde opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidskundigen Studiekring te Hasselt*, 4, 77-92.
- Maertens G. & Speecke W. 2002: *De haalbaarheid van zorgboerderijen in Vlaanderen*, s.l., De Sleutel, 95 pp.
- Maes B. 2006: *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik*, Amsterdam.
- Müller Georg 2013: *Europas Feldeinfriedungen, Wallhecken (Knicks), Hecken, Feldmauern (Steinwälle/ Trockensteinmauern), Trockenstrauchhecken, Biegehecken, Flechthecken, Flechtzäune und die traditionellen Zäune*, Stuttgart.
- Nijhuis H. 2003: *Bouwen aan boerderijen. Ideeënboek voor herstel en vernieuwing van oude boerderijen*, Zutphen - Tiel, Roodbont - Terra Lannoo.
- Pauwels D. 2005a: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 19N2. Provincie Limburg, Arrondissement Maaseik, Kanton Neerpelt*, Brussel - Turnhout, 479 pp.
- Pauwels D. 2005b: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 19N3. Provincie Limburg, Arrondissement Maaseik, Kanton Peer*, Brussel - Turnhout, 449 pp.
- Pauwels D. & Schlusmans F. m.m.v. Muyldegans E. & Rombouts J. 1999: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 14n4. Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren. Kanton Borgloon*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, liv + 634 pp.
- Pickles D. & Lake J. m.m.v. Trow S., Menuge A., Mitchell T., Bond A., Yates J. & Thomas H. 2006: *The Conversion of Traditional Farm Buildings: A guide to good practice*, London, English Heritage, 46 pp.
- Pollmann T. 1994: *Monumentale Gebouwen Herbestemd. Restauratie, transformatie en hergebruik van grote complexen*, Zeist - Den Haag, Rijksdienst voor Monumentenzorg, Sdu Uitgeverij Koninginnegracht.
- Rijk P.J., Bos E.J. & van Leeuwen E.S. 2007: *Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor*, Wageningen, 86 pp.
- Ronse A. & Raison T. 1918: *Fermes-Types et Constructions Rurales en West-Flandre. Plans*, Brugge, Charles Beyaert, 2 dln.
- Ruch H.-J. & Seifert-Uherkovich L. 2009: *Historische Häuser im Engadin. Architektonische Interventionen von Hans-Jörg Ruch*, Zürich, 329 pp.
- Schlusmans F. 1990: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 14n1. Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren. Kantons Riemst en Tongeren*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen - Brepols, lx + 354 pp.

- Schlusmans F. 1992: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 14n2. Provincie Limburg. Arrondissement Tongeren. Kanton Voeren*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur voor Monumenten en Landschappen - Brepols, lviii + 254 pp.
- Schlusmans F. 1996: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 14n3. Provincie Limburg. Arrondissement Tongeren. Kantons Bilzen en Maasmechelen*, Brussel - Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen - Brepols, liv + 554 pp.
- Schlusmans F. 2005: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 19N1. Provincie Limburg, Arrondissement Maaseik, Kantons Bree - Maaseik*, Brussel - Turnhout, 741 pp.
- Schlusmans F. m.m.v. Gyselinck, J. Linters, Wissels R., Buyle M. & De Graeve M.-C. 1981: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 6n1. Provincie Limburg. Arrondissement Hasselt*, Brussel - Gent, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, Snoeck-Ducaju, lv + 506 pp.
- S.n. [s.d.]a: *Objectbeschrijving boerderijen. Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint-Philipsland*.
- S.n. [s.d.]b: *Aanleg en beheer van erfbeplanting. Handleiding voor de aanleg en het beheer van erfbeplantingen in Horst aan de Maas*, Provincie Limburg.
- S.n. 1993: *The Conversion of Historic Farm Buildings: An English Heritage Statement*, London, English Heritage.
- S.n. 2004a: *Farming the Historic Landscape: Caring for Farm Buildings*, London, English Heritage, 5 pp.
- S.n. 2004b: *Converting Historic Farm Buildings in Wales: A Guide to Good Practice*, Cawd and Monmouthshire County Council.
- S.n. 2006a: *Living buildings in a living landscape: finding a future for traditional farm buildings*, London, English Heritage - Countryside Agency.
- S.n. 2006b: *The Conversion of Traditional Farm Buildings: A guide to good practice*, London, English Heritage.
- S.n. 2006c: *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*, Utrecht.
- S.n. 2009: *Traditie en vernieuwing – Inspiratieboek voor de transformatie van erven en boerderijen in Overijssel*, Zwolle, Provincie Overijssel.
- S.n. 2011: *The Maintenance and Repair of Traditional Farm Buildings: A Guide to Good Practice*, London, English Heritage.
- S.n. 2012: *Historische Boerderijen van Peelland tot het Land van Cuijk. Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed (incl. subsidie- en vergunningenwijzer 2012)*, Geertruidenberg, Uitgave van de Stichting de Brabantse Boerderij, voor boerderij, erf, land en erfgoed.
- S.n. 2013: *De dans der daklichten. Richtlijnen bij herbesteding en verbouwing van stolpboerderijen*, Alkmaar, Boerderijenstichting Noord-Holland 'Vrienden van de stolp', 15 pp.
- Tack G., Van den Brecht P. & Hermy M. 1993: *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven.
- Tack G. & Hermy M. 1997: *Hagen en bomenrijen. Groene naden in de lappendeken van het landschap*. In: Hermy M. & De Blust G. (red.) 1997, *Punten en lijnen in het landschap, s.l.*, 197-215.
- Trefois C.V. 1978: *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Antwerpen, Uitgeverij Danthe.
- van den Bossche H. 2010: *Onroerend erfgoed en toegankelijkheid*, Brussel, VIOE-handleiding 03.
- Van den Brecht P. 2006: Enkele aspecten omtrent de cultuurgeschiedenis van de inheemse en ingeburgerde houtige gewassen van Vlaanderen: resultaten van een historisch-botanische verkenning (deel 1: Acer-Castanea), *Relicta 1*, 237-254.
- Van der Vaart J.H.P. 2000: *Redundant farm buildings as a resource for non-agrarian entrepreneurs*, Leeuwarden, Fryske Akademy
- van Hees E. 2005: *Dansen op de deel. Ideeënboek voor een nieuwe bestemming van boerderijgebouwen*, Zutphen, Centrum voor Landbouw en Milieu - Roodbont.

- van Hertog P. 2004: *Van oud naar behoud, handboek boerderijherstel suggesties, spelregels en subsidies*, Kinderdijk, Stichting Boerderij & Erf Alblasserwaard-Vijfheerenlanden.
- Van Roy N. & Vermeulen S. 2014: *Eerst onderzoeken, dan herbestemmen. Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat?*, Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed.
- van Zijverden K. 2007: *Vierkant achter de stolp – Handreiking voor gemeentelijk beleid*, [s.l.], Boerderijstichting Noord-Holland Vrienden van de stolp - Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland.
- Verbeeck M. & Tack A. 1998: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 15n2. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Oudenaarde. Kanton Oudenaarde*, Brussel – Turnhout, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen – Brepols, lxi + 406 pp.
- Versluis P.C. (red.) 2008: *Traditie en vernieuwing. Inspiratieboek voor de transformatie van erven en boerderijen in Overijssel*, Zwolle.
- Verweij R. & Bleuminck H. (red.) 2012: *Een toekomst voor boerderijen. Handreiking voor de herbestemming en verbouwing van monumentale boerderijen*, Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 64 pp.
- Vreys N. 2004: *Langs boerenerven en –hoven. Erfbeplanting en landschapsintegratie in Limburg*, Hasselt, Provincie Limburg, 98 pp.
- Weyns J. 1963: *Bakhuis en broodbakken in Vlaanderen*, Sint-Martens-Latem, 108 pp.
- Weyns J. 1971: *Bokrijk. Tuin van de Vlaamse Volkscultuur*, Hasselt, Uitgeverij Heideveld-Orbis.
- Wylleman L., Plomteux G. & Steyaert R. 1985: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 10n1. Provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen*, Brussel – Gent, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, Snoeck-Ducaju, civ + 392 pp.
- Zwaenepoel A. 2005: *Inventarisatie van traditionele hagen als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en –herstel in West-Vlaanderen*, Brugge, WVI (in opdracht van de provincie West-Vlaanderen).

Interessante websteaks

Kennis- en Projectenbank Herbestemming: www.kennisbankherbestemming.nu/

Voor herbestemming van agrarisch erfgoed, selecteer 'Kennisdossiers' > 'Dossier Agrarisch erfgoed'

Stichting Agrarisch Erfgoed Nederland: www.agrarischerfgoednederland.nl

Ontwikkeling en behoud agrarisch erfgoed: www.boerderijenlandschap.nl

Stichting 'De Brabantse Boerderij': www.debrabantseboerderij.nl/diensten.aspx

Boerderijstichting Zeeland: www.boerderijstichtingzeeland.nl/

Boerderijstichting Limburg: www.hklimburg.nl/organisaties/boerderijstichting-limburg.html

Boerderijstichting Zuid-Holland: www.boerderijstichtingzuidholland.nl/

Boerderijstichting Noord-Holland: www.boerderijstichting.nl/

Boerderijen Stichting Utrecht: www.utrechtseboerderijen.nl/

Boerderijstichting Friesland: www.boerderijstichtingfryslan.nl/

Boerderijstichting Groningen: www.boerderijstichtinggroningen.nl/page/homepage

English Heritage: <http://www.english-heritage.org.uk/>

Fondation du Patrimoine: www.fondation-patrimoine.org/

Fondation rurale de Wallonie: www.frw.be/index.php?id=146

(Brochure "L'avenir des fermes à cour: 20 recommandations pour leur réaffectation")

Fraunhofer Institut, Fachbibliografie für Denkmalpflege und Bauwerkserhaltung: www.irb.fraunhofer.de/denkmalpflege/mo-nulit.jsp?s=Regulierung

Historic Environment Local Management: www.helm.org.uk/ruraldevelopment

Institut du Patrimoine wallon: www.institutdupatrimoine.be/

(Fiche 'ferme de Montfort à Ans')

Interessengemeinschaft Bauernhaus e.V.: <http://igbauernhaus.de/index.php?id=222>

Niedersachsen, Modellprojekt zur Umnutzung landwirtschaftlicher Altgebäude und Hofanlagen: www.ml.niedersachsen.de/portal/live.php?navigation_id=1355&article_id=4850&psmand=7

Maisons paysannes de France: www.maisons-paysannes.org/

Praxisleitfaden "Umnutzung landwirtschaftlicher Gebäude". Neue Perspektiven für alte Gebäude. Hilfestellung bei der Suche nach Alternativen für leerstehende Wirtschaftsgebäude, Landwirtschaftskammer Nordrhein-Westfalen http://www.brd.nrw.de/planen_bauen/integrierte_laendliche_entwicklung_dorfentwicklung/service/PraxisleitfadenLWK_5Mai2010.pdf

Service des sites et monuments nationaux: www.ssmn.public.lu/ssmn/projets_cours/index.html

Universität Hannover, Modellprojekt „Umnutzung landwirtschaftlicher Altgebäude und Hofanlagen“ zur Vitalisierung der Ortskerne:

www.gih.uni-hannover.de/index.php?option=com_content&task=view&id=281&Itemid=268

